+X18

॥ શ્રી કૃષ્ણ ॥

प्रमेय रत्नार्णव

શ્રી વલ્લભ પુસ્તકાલય
ઠક્કુરાઇ ભાટીયા સેવા ફંડ, શ્રી વલ્લભ સુખધામ,
એસ. વી. રોડ, શંકર ગલીના નાકે,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૬૭

શ્રી પુષ્ટિ સિદ્ધાંત કુસુમાવલિ

[પુષ્પ છત્રીસમું]

શ્રી લાલુભટ્ટજી વિરચિત

[મૂળ તથા ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે]

શ્રીમતી ....નિર્મળા.....
ભેટ
શ્રી વલ્લભ પુસ્તકાલય (સુખધામ)
ઠક્કુરાઇ ભાટીયા સેવા ફંડ

તરફથી
શ્રી વલ્લભ પુસ્તકાલય (સુખધામ)
ઠક્કુરાઇ ભાટીયા સેવા ફંડ

: સંપાદન તથા ભાવાર્થ :

પૂ. પા. ગો. શ્રી શ્યામમનોહરજી

●

: પ્રકાશક :

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ—મુંબઈ

ન્યોછાવર—બે રૂપિયા

श्रीगिरिधारी तनोतु मङ्गलानि ।

श्रीबालकृष्णभट्टविरचितः

॥ प्रमेयरत्नार्णवः ॥

गोपीनूतनरूपयौवनमहामाधुर्यलाभोन्मदं
वृन्दाकानननिर्मितोज्ज्वलमयस्वच्छन्दरासोत्सवम् ।
श्रीमद्वल्लभविट्ठलप्रकटितप्रेमाढ्यभक्तिप्रियं
वेदान्तोक्तरसात्मकं प्रभुमहं गोवर्द्धनेशं भजे ॥ १ ॥

नन्दाङ्गनालालितवक्त्रचन्द्रो विधीशदुष्प्रापपदारविन्दः ।
विराजतां मूर्द्धनि भक्तिगम्यः श्रीबालकृष्णः कुलदैवतं मे ॥ २ ॥

आनन्दमूर्तिं श्रुतिमूर्द्धसिद्धं श्रीकृष्णमप्राकृतधर्मयुक्तम् ।
यः प्रापयद्दैवजनान् स्वपुष्ट्या श्रीवल्लभं तं प्रभुमाश्रयामि ॥ ३ ॥

वेदान्तसिद्धं पुरुषोत्तमस्य स्फुटीकृतं येन रसात्मकत्वम् ।
गोपाङ्गनाप्रेमनिमग्नचित्तं श्रीविट्ठलं तं प्रणमामि भक्त्यै ॥ ४ ॥

॥ १. प्रपञ्चविवेकः ॥

अथ सुबोधिनीनिबन्धभाष्यविद्वन्मण्डनादिषु स्थितानि प्रमेयानि रत्नानीव सञ्चिनोमि । तत्र भगवद्भजनोपयोगितया प्रपञ्चस्वरूपज्ञानस्य निबन्धोक्तरीत्या प्रथमं तदेव विविच्यते :

स आत्मानꣳ स्वयमकुरुत ।
स हैतावानास ।
स वै सर्वमिदं जगत् ।
इदं सर्वं यदयमात्मा ।
आत्मैवेदं सर्वम् ।
स सर्वं भवति ।
पुरुष एवेदꣳ सर्वम् ।

—इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मकः प्रपञ्चो ब्रह्मकार्य इति सिद्धान्तः । अविकृतपरिणामवादस्वीकारात् । तथोपपादितं भाष्यकारैः, **आत्मकृतेः परिणामा**दित्यत्र । अतो न मायिको, न वा भगवद्भिन्नः, किं तु सत्यत्वादाविर्भावतिरोभावशाली, नोत्पत्तिविनाशवान् । **नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत** इतिवाक्यात् । एवञ्च प्रागभावादिचतुष्टयमपि नात्रेति ज्ञेयम् ॥

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि प्रापञ्चिकघटपटादीनां घटः पटो नेत्यादिप्रतीतिसिद्धोऽन्योन्याभावो दुर्निवारः । अन्यथा घटेनावरणरूपं पटकार्यं स्यादिति चेन्न । **बहु स्या**मितिश्रुतिसिद्धयेच्छया घटे पटत्वादीनां सर्वेषामेव तिरोभावात् । एकस्य घटत्वस्यैव घटे आविर्भावान्न कार्यान्तरसङ्करः । एवं सति सर्वत्र सर्वे ब्रह्मधर्माः सन्तोऽपि तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्कार्यकर्तृत्वस्य भगवता नियमितत्वान्न कार्यान्तरं कर्तुं समर्था भवन्ति । अतः प्रमाणसिद्धाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यां सर्वकार्यसिद्धौ, नाऽन्योन्याभावोऽङ्गीकर्तव्यः । **सर्वं सर्वमय**मिति तापनीयश्रुतेः । अत एव, **तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे**त्यादावुक्तः सर्वभावो युज्यते । एवमन्योन्याभावे निराकृते पदार्थमात्रस्य सर्वरूपत्वेनात्यन्ताभावोऽपि दूरीकृतो ज्ञेयः । तथाहि भूतले **घटो** नास्तीत्यत्र हि घटानुपलम्भेऽपि तद्भूतले वस्त्वन्तरस्य तृणादेराकाशस्य वा विद्यमानत्वात् तृणादिना आकाशेन वा घटस्यापि सत्त्वान्नात्यन्ताभावः । अतः सर्वस्य सर्वरूपत्वात् सर्वस्य सर्वत्र विद्यमानत्वाच्च सर्वस्य ब्रह्मत्वमिति शुद्धो ब्रह्मवादः । कारणरूपस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण आविर्भावात् । तत्प्रयुक्तं कार्यत्वं च निखिलप्रपञ्चे । **आत्मकृतेः परिणामात्, पटवच्चे**ति सूत्राभ्यां तदुक्तम् । एतदुक्तं निबन्धीयसर्वनिर्णयप्रकरणे च, **प्रपञ्चभावो भगवत्येव लीनः प्रकटीभवती**ति ॥

अवान्तरकार्येषु घटपटादिषु त्वयं प्रकारः—

भगवदिच्छया कारणरूपायां मृदि विद्यमानस्य भगवद्रूपघटस्याविर्भावः । एवं सति यस्मिन् भगवद्रूपे रूपान्तरस्याविर्भावस्तत्कारणम् । यथा मृत् । यस्य प्राकट्यं तत् कार्यम्, यथा घटः । इति कार्यकारणव्यवस्था बोध्या । तथोक्तं निबन्धे, **मृदादि भगवद्रूपं घटाद्याकारसंयुत**मिति । अतः **सर्वं खल्विदं ब्रह्मे**ति श्रुत्युक्तं ब्रह्मात्मकत्वं निराबाधमेव ।

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुद्ध्यध्वमञ्जसा ॥

—इति भागवतोपबृंहणाच्च। परन्तु व्यामोहिका माया जीवं व्यामोहयित्वा तदीयबुद्धौ प्रापञ्चिकसद्वस्तुसदृशं मायिकं पदार्थमुत्पाद्य पुरःस्थितविषये प्रक्षिपति। तदा पदार्थग्रहणे तस्यापि ग्रहणात् तद्विशिष्टज्ञानं भ्रमात्मकं भवति। तथा सति वस्तुग्रहे मायिकधर्माणामपि ग्रहणाद्,

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः।
नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम्॥

देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा……
त्वय्युद्भवाऽऽश्रयति यस्त्रिविधो विकारो
मायान्तराऽऽपतति नाद्यपवर्गयोर्यत्।
स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम्

—इत्यादिवाक्यानि सावकाशानि भवन्ति। इमानि तादृक्प्रतीतिमूलकानि प्रमाणान्यवलम्ब्य विवर्त्तादिवादानां प्रवृत्तिः। पुराणादौ तादृशवादमूलमायिकत्वोक्तिर्वैराग्यार्थमुपयुज्यत इति व्यवस्थापितं तत्त्वदीपे। अतः प्रतीतिरेव मुग्धानां मायिकी, न वस्तुनि कश्चिद्दोषः स्वाभाविकः। अतएव ब्रह्माणं प्रति भगवतोक्तम्—

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः॥

—इति। एतद्व्याख्याने सुबोधिन्यामुक्तं, **तया व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थानन्यथा मन्यते, न तु पदार्था अन्यथा भवन्तीति**। अग्रे चोक्तं, **प्रमाणभूतो वेदः सर्वं खल्विदं ब्रह्मे**त्याह, **ब्रह्मविदां प्रतीतिरपि तथा, भ्रान्तप्रतीतेस्तु नार्थनियामकत्वम्। अन्यथा भ्रमदृष्ट्या गृहीतं जगद् भ्रमरूपमेव स्यात्। अतो विषये विषयता काचित् स्वीकर्त्तव्या यया दृष्टिः सविषया स्या**दिति। एवमुपपाद्य स्पष्टीकर्तुं पुनः फलितमुक्तं, **विषयता मायाजन्या, विषयो भगवानिति**। एवं सति अब्रह्मविदां विषये विषयता च प्रतीयते इत्युक्तं भवति। यथा भ्राम्यतः पुरुषस्य घटो भ्राम्यतीति प्रत्यक्षे घटगताऽऽकृत्यादिर्वस्तुभूता प्रतीयते भ्रमणं तु विषयतारूपम्। विषयरूपं भगवदात्मकं वस्तुभूतम्। यत् पुनस्तत्रैवोत्पत्तिविनाशकुत्सितत्वान्योन्याभावादि प्रतीयते तद्विषयतारूपं भ्रमणवन्मायिकं भासते। तथा घटपटादिरूपं जगत् प्रतीयते, न तन् मायिकं बोध्यम्। इदमेव विविच्य सुबोधिन्याम्, **ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेते**त्यस्यैव व्याख्याने उक्तम्। **अतो विषयताजनितं ज्ञानं भ्रान्तम्। विषयजनितं प्रमे**तीति॥

विषयता च द्विधा सुबोधिन्यां विवृता—**सा च विषयता द्विधा आच्छादिकैका अन्यथाप्रतीतिहेतुश्चापरे**त्यारभ्य **तस्माद् दर्पणे मुखजननवत्तेजोऽभावेऽन्धकारजननवन्माया मोहितपुरुषबुद्धावपि विषयताद्वयं जनयती**त्यर्थः—इत्यन्तेन ग्रन्थेन। विषयताद्वयं कर्मभूतं माया जनयतीति फक्किकार्थः। पुनर्विषयताद्वयस्यापि स्वरूपं निगमयितुमग्रे भणितम्, **तत्रैका ब्रह्मरूपतां न प्रकाशयति। एका तु जगद्रूपा विषयते**ति इह **ब्रह्मरूपतां न प्रकाशयती**त्युक्त्या, **ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न**

प्रतीयेत चात्मनीत्यत्र, अर्थो न प्रतीयत इति यदुक्तं तदुपपादितम् । **एका तु जगद्रूपा विषयतेत्युक्त्या, अर्थम् ऋते प्रतीयते** इति पूर्वं यदुक्तं तत् समर्थितम् । जगद्रूपा विषयता जगदिव सत्यमिव रूपं यस्याः सा जगद्रूपेति समासो ज्ञेयः । एतदेव, **यथा भासो यथा तम** इति दृष्टान्तेन मूले विवेचितम् । न च **जगद्रूपा विषयते**त्युक्त्या दृश्यमानस्य जगतो विषयतात्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । **विषयो भगवान् विषयता मायाजन्ये**त्यनेन विषयरूपस्य जगतो विषयतायाः पृथक्त्वस्वीकारात् । अन्यथा ब्रह्मणो विषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाज्जगतश्च विषयतारूपत्वाङ्गीकाराद्विषयो भगवानित्युक्तिरेव बाधिता स्यात् । अतो **जगद्रूपा विषयते**त्यस्यास्मदुक्त एवार्थो ज्ञेयः । प्रापञ्चिकनीलवस्तुसदृशं विषयतारूपं नीलं तमः प्रतीयते । इयमेव जगद्रूपा विषयता ॥

इदं तु विशिष्य ज्ञेयम् । माया हि कुत्रचिद्विषयतारूपधर्मं सृजति । कुत्रचिद्धर्मिणं विषयतारूपम् । भ्रमरिकादृष्ट्या गृहीते घटे धर्मो भ्रमणं विषयतारूपम् । तेजोऽभावे तु धर्मी विषयतारूपोऽन्धकारः । एवमुभयविधा विषयता जगत्समानाकारा । अत एव **जगद्रूपे**त्युच्यते । एवञ्च विषयतया पदार्थानामन्यथाभानं, न तु पदार्था अन्यथेति निष्कर्षः । यतो विषयताद्वयमाच्छादकान्यथाप्रतीतिहेतुरूपं ब्रह्मज्ञानेन नाश्यते । तदुक्तं सुबोधिन्यामत्रैव, **तदुभयव्यावृत्त्यर्थं प्रमाणानीति भाव** इति ॥

अयं प्रपञ्चोऽधिकारभेदेन त्रिधा भासते । तत्र ब्रह्मभूतानां ब्रह्मात्मक एव शुद्धो भासते । यथा यस्मिन् क्षणे स एव शुक्लो गृह्यते तद्वत् । शास्त्रोत्पन्नज्ञानिनां तु ब्रह्मधर्ममायाधर्मयुक्तस्तत्तद्धर्मसत्यत्वमिथ्यात्वविवेकपूर्वकं भासते । यथा पटस्वरूपौपाधिकहरितत्वयुक्तपटे गृहीतेऽपि पटगताकृत्यादीनां सत्यत्वं, हरितताया मायिकत्वं बुद्ध्यते तद्वत् । अविवेकिनां तु ब्रह्मधर्ममायाधर्मयुक्तस्तत्तद्धर्माणामेकरूपज्ञानपुरःसरं भासते । यथा हरितकाचोपनेत्रयुतचक्षुषा बालेन गृहीतः पटस्तद्गताऽऽकृत्यादेरौपाधिकहरितत्वादेश्च सत्यत्वाऽवबोधपूर्वकं भासते तथा । एवं सति भान एव भेदो, न स्वरूपे । अतः प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् सत्यत्वमङ्गीकार्यं श्रुतिशरणैः । ये पुनरुत्पत्तिविनाशकुत्सितत्वभेदादयो धर्माः प्रतीयन्ते ते मायिका इति सुधीभिराकलनीयम् ॥

भगवन्मूर्त्यादौ तु भिन्नः प्रकारः । तथाहि । भगवन्मूर्तिं पश्यतो भक्तिरहितस्य बुद्धौ माया विषयतां सृजति, न तु भगवन्मूर्तौ विषयतां प्रक्षिपति । तत्र भगवद्गुणानामभिव्यक्ततया मायायाः प्रक्षेपसामर्थ्याभावात् । किन्तु तादृग्द्रष्टुर्बुद्धावावरणस्य विद्यमानत्वाद्भगवन्मूर्तावन्यथा भानम् । वस्तुतस्तु तत्र भगवत्त्वं निर्दुष्टमेव । अत एव, **विष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थेऽम्बुबुद्धि**रित्यादिवाक्यैरन्यथाबुद्धेर्निन्दितत्वं श्रूयते ।

शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिचित् ।
ज्ञानानन्दात्मको बिष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्यकृद् ॥

—इत्यादिवचोभिस्तत्र भगवदावेशकथनात् प्रपञ्चवैलक्ष-

ण्यमङ्गीकार्यम् । **मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन**मित्येकादशवाक्यात् । **पूजनं मतिमायां तु उत्तमं परिकीर्तित**मिति कालनिर्णयदीपिकास्थविष्णुधर्मवाक्याच्च । निबन्धे च—

तदभावे स्वयं वापि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥

—इत्यस्य व्याख्याने, **वस्तुविचारे सर्वस्यापि भगवद्रूपत्वात्, विशेषस्त्वयम् एनम् उद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूत** इत्यादिना प्रपञ्चवैलक्षण्यस्य उपपादितत्वाच्च । अत एव महता प्रबन्धेन मूर्तिपूजनं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे भगवता श्रीमदुद्धवं प्रत्युक्तमिति दिक् ॥

एवमेव यमुनागङ्गादिजलेषु तुलसीगोपीचन्दनादिषु तादृशभक्तेषु साधारणवस्तुवैशिष्ट्यमाप्तवाक्यबलेनैवादरणीयम् । तत्तत्सेवकैस्तत्र तत्रोद्धृत्युपयोगिधर्माणामुपलभ्यमानत्वात् । अत एव भगवन्मूर्त्यादिसम्बन्धाद् बहूनां भगवत्प्राप्तिः पुराणादौ स्मर्यते । वाचनिके शास्त्रे वाचनिक्येव व्यवस्थेति न शुष्कतर्कैर्भ्रमितव्यमित्यलं लेखेन ॥

ननु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे सर्वान्ताःपातिनो देहस्यापि तथात्वेन तत्र जायमानाया आत्मबुद्धेः प्रमात्वापातः । न चेष्टापत्तिः, देहात्मबुद्धेः श्रीमद्भागवतादौ निन्दितत्वादिति चेत् । सत्यम् । अजातब्रह्मज्ञानस्य देहं विकारवत्त्वेन पश्यतो मायामोहवशाज्जाताया देहात्मबुद्धेरेव सर्वशास्त्रेषु निन्दा । सर्वत्र ब्रह्मत्वेन पश्यतः स्वदेहेऽपि

तथाभानाद्भवन्ती आत्मबुद्धिः प्रमारूपैव । तथाह भगवान् भाष्यकारः, आत्मकृतेरित्यत्र, **देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोष** इति ॥

ननु, **त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम** इत्यादिवाक्यानां का गतिरिति चेद् । अहन्ताममतात्मकस्य मिथ्याभूतस्यैतादृशवाक्यविषयत्वमिति बोद्धव्यम् । तथा च प्रपञ्चो ब्रह्मात्मकः । संसारस्तु अहन्ताममतात्मको मिथ्याभूत एव । एतच्च सुष्ठूपपादितं निबन्धादिष्विति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयमिति दिक् ॥

इति श्रीमद्गोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेयरत्नार्णवे प्रपञ्चविवेकः सम्पूर्णः ॥ १ ॥

॥ २. जीवविवेकः ॥

अथ जीवस्वरूपं विचार्यते ॥

तत्र,

तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ।
ममैवांऽशो जीवलोके ।
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ।

न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपीति श्रुतिगीताव्याससूत्रसमाधिभाषावाक्यैर्ब्रह्माभिन्नोऽणुर्ब्रह्मांऽशो जीव इति राद्धान्तः ।

तस्य चावस्थात्रयं, शुद्धसंसारिमुक्तभेदात् ।

तथा हि—

कारणभूतादक्षरब्रह्मणः सकाशा**द्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती**तिश्रुतेः सच्चिदानन्दात्मकोऽणुरंशो निःसरति । व्युच्चरणानन्तरं कारणरूपाक्षरगतस्य, **विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्त**मित्यादिप्रमाणसिद्धस्य भगवद्धर्मात्मकस्य विशुद्धसत्त्वस्यांशभूतेन तादृक्सत्त्वेन भगवदिच्छया प्रबलीकृतेनानन्दांशस्तिरोभवति । तदा निरुपाधिकोऽणुरूपोऽक्षरांशश्चित्प्रधानस्तिरोहितानन्दो जीवशब्दवाच्यो भवति । तदुक्तं वेदस्तुतिसुबोधिन्यां **स्वकृतपुरेष्वमीष्वि**त्यत्र, **जीवो नाम भगवतश्चिदंश** इति । स्फुटीकृतं च भाष्ये, **आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव** इति । अत्र **पूर्वमेवे**त्यस्य भगवदैश्वर्याद्यंशभूतैश्वर्यादितिरोभावात् पूर्वमित्यर्थः । निबन्धे च, **ततः साकारा भगवद्रूपा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाता** इत्युक्तम् । **इह आकारशब्देनानन्दाकार उच्यते । आनन्दो ब्रह्मवादे आकारसमर्पक** इति तत्र निर्णयात् ॥

ननु व्यापकाद् ब्रह्मणो व्युच्चरणं न सम्भवतीति चेन्न । व्यापकत्वेऽपि विरुद्धधर्माश्रयतया **व्युच्चरन्ती**तिश्रुतिसिद्धस्य व्युच्चरणस्याङ्गीकारात् । एवं सति व्युच्चरणोपादानभूताद् ब्रह्मणो व्युच्चरतो ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मभूते प्रदेशे ब्रह्मभूतं व्युच्चरणमित्युक्ते **न कश्चिद्दोषः** । **सर्वं खल्विदं ब्रह्मे**ति श्रुतेः । तथैवोक्तं भगवता—

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

—इति । अतो व्युच्चरणे सति आनन्दांशतिरोधानाज्जीवत्वम् । व्युच्चरणोत्तरम्, आनन्दांशतिरोधाने सति अविद्यासम्बन्धात् पूर्ववर्तिन्यामवस्थायां शुद्धजीव इति व्यवहारः । **शुद्धसत्त्वव्यवस्थिति**रिति लक्ष्मीतन्त्रात् । जीवे शुद्धत्वं त्वविद्यासम्बन्धराहित्यम् । ततोऽस्मिञ्जीवरूपे भगवदंशे भगवदैश्वर्यादिषड्गुणांशभूतानामैश्वर्यादीनां हरीच्छया तिरोभावः । **पराभिध्यानात्तु तिरोहितं, ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया**विति तत्त्वसूत्रात् । तदा तेषां मध्ये **केषुचिज्जीवेषु** रमणेच्छया विचारितस्य बहुत्वभवनस्य सिद्धये उच्चभावेच्छाविषयीभूतं मुक्त्यविकाररूपं सूक्ष्मसद्वासनाविशिष्टं दैवत्वं सम्पादयति

भगवान् । तदैव जीवा मुक्तियोग्या भवन्ति । **दैवी सम्पद्विमोक्षाये**ति भगवद्वाक्यात् । ततो ह्यविद्यासम्बन्धाद् बन्धः । **बन्धोऽस्याविद्ययानादि**रिति वाक्यात् । अनादित्वं तु कार्यान्तरापेक्षया । अमरेष्वमरत्ववत् । तदुपपादितं विद्वन्मण्डने । ततो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासाः स्वरूपविस्मृतिश्चेत्यविद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तैर्बद्धो दुःखितः । **अस्य जीवसंसार उच्यत** इति निबन्धात् । **उच्यते न तु जायते, अभिमत्यात्मकत्वात्** इति तत्र विवृतत्वाच्च । ततः सूक्ष्मस्थूलदेहसम्बन्धात् संसारिधर्माञ्जन्ममरणादीन् अनुभवन् भगवत्कृपया सत्सङ्गादि लब्ध्वा पञ्चपर्वात्मिकां विद्यां प्राप्य परमानन्दलक्षणां मुक्तिं लभते ।

वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ।
पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेदितिवाक्यात् ।

तत्र यावत् पञ्चपर्वात्मिकां विद्यां प्राप्नुयात् तावत् संसारीति व्यवहारः । तदग्रे मुक्त इति शास्त्रीयो व्यवहारः ॥

स च मुक्तजीवो द्विविधः । जीवन्मुक्तो मुक्तश्चेति । तत्र सनकादयो गताविद्यास्ते जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । ये तु व्यापिवैकुण्ठेतरभगवल्लोकवासिनस्ते मुक्ता इत्युच्यन्ते । ततः परमकृपया परममुक्तिस्तत्र तु शुद्धब्रह्मत्वमेवेति निर्णयः । केचिदुत्तमा दैवास्तु सत्सङ्गादि प्राप्य मार्गरुचिजन्यश्रवणादिसमुद्भूतस्वतन्त्रभक्त्या फलरूपया नित्यलीलायां प्रविशन्ति । स तेषां मोक्षः । ये तु दैवजीवेभ्यो व्यतिरिक्तास्तेषां षड्गुणतिरोधानानन्तरम् अविद्यासम्बन्धे नीचभावेच्छाविषयीभूतं मुक्तिप्रतिबन्धकमसद्वासनाविशिष्टमासुरत्वं सम्पादयति भगवान् तदा ते आसुरजीवा उच्यन्ते । ते ह्यसद्वासनावशात्तादृशं स्थूलदेहं प्राप्य निन्दितकर्मनिरताः सन्तो नीचयोनिगा भवन्ति । ते सर्वदा संसारिण एव ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

—इति वाक्यात् । तेषां तु तदैवाविद्याकार्यनाशः यदा भगवानात्मरतीच्छुर्भवति । तदा भगवानविद्याकार्यं संसारं सर्वत्र स्थितं स्वयमेव जीवकृतसाधनानपेक्षो नाशयति । तदा तेषामासुराणां सर्वदोषाणां नाशात् पुनः शुद्धजीवत्वं भवति । तत्र सर्वत्र जडजीवात्मकप्रपञ्चे तिरोधानकृतवैजात्यनाशार्थं चिदानन्दौ प्रकटयति तदा पूर्वोक्तजीवेष्वप्यंशद्वयप्राकट्यम् । ततः प्रपञ्चो भगवति लीयते । तदैक एव भगवान् । अक्षरस्यापि पुरुषोत्तमाभिन्नतया स्थितिः । **यो विशिष्येत सोऽस्म्यह**मिति भगवद्वाक्यात् । **भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ** इति श्रीदेवकीवाक्याच्च । सुबोधिन्यां तथैव व्याख्यातत्वाच्च । अत एव, **कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावह** इति निबन्धे उक्तम् ॥

इदमत्र ज्ञेयम् । जीवा द्विविधाः—दैवाः, आसुराश्च । तत्र दैवा अपि द्विविधाः—मर्यादामार्गीयाः, पुष्टिमार्गीयाश्च । **तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशय** इति पुष्टिप्रवाहमर्यादानिरूपणग्रन्थात् । भेदकस्तु बीजरूपो निरुपाधिको भावः । स च

भगवता अविद्यासम्बन्धात् पूर्वं दैवत्वसम्पादनानन्तरं मर्यादामार्गीयजीवेभ्यो भेत्तुं विशेषानुग्रहेच्छया पुष्टिमार्गीयफलं प्रापयिष्यत्येवं [विचार्य संपादितः]। स तु उत्तरत्राधिकारविवेके विवेचयिष्यते। मर्यादामार्गीया जीवास्तु ज्ञानभक्तिकर्मयोगादिभिः सच्छास्त्रप्रतिपादितैर्यथायथं मिलिता बहुविधा ज्ञेयाः। तेऽपि मुक्तावधिकारिणः। अतो मुक्तिः पुष्टिमार्गीयाणां मर्यादामार्गीयाणां च। **अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशत** इत्याचार्यवाक्यात्। परंतु मुक्तौ यो भेदः स उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते॥

नन्विदं सर्वं जीवस्याणुत्वे सम्भवेत्। तत्तु सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलब्ध्यन्यथानुपपत्तिसिद्धेन व्यापकत्वेन बाधितमिति चेन्न। **अविरोधश्चन्दनवदिति** तत्त्वसूत्रे चन्दनदृष्टान्तेनाणुत्वेऽपि सर्वशरीरव्यापिचैतन्योपलब्धेः साधितत्वात्। ननु चन्दनस्यैकदेशवर्तित्वं प्रत्यक्षेण गृहीत्वा तच्छैत्यं सकलशरीरे लभमानस्तद्बलेन एकदेशस्थस्यापि चन्दनस्य तादृक् सामर्थ्यं कल्पयति। जीवे तु शरीरैकदेशवर्त्तित्वस्य प्रत्यक्षेणानिर्द्धाराद् दृष्टान्तवैषम्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावान्न पूर्वोक्तसमाहितिरिति चेन्न। प्रमाणवर्याभ्यः, **कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, स वा एष आत्मा हृदि, एष** आत्मेत्यादिश्रुतिभ्य एकदेशस्थायित्वस्य निश्चयात्। एतदाह सूत्रकारः—**अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाऽभ्युपगमाद्धृदि** हीति। किञ्च, **यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाती**तिश्रुतेर्गन्धस्य द्रव्याधिकदेशवर्तित्वमेवं चैतन्यगुणोऽप्यधिकदेशवर्ती। ततः जीवस्य शरीरैकदेशहृदयस्थायित्वेऽपि सर्वदेहे चैतन्योपलम्भो भवत्येव। तदाह सूत्रकृत्, **व्यतिरेको गन्धवदिति**। न च चम्पकाद्यवयवानां सूक्ष्माणां दूरदेशे प्रसृतत्वात् तत्र गन्धोपलब्धिः सुवचेति वाच्यम्। हिङ्ग्वादेरनेकचर्मपुटादिवेष्टितत्वेनावयवनिर्गमनाभावेऽपि गन्धग्रहणात्। लशुनस्पृशि करादौ बहुधा क्षालनेनावयवाभावेऽपि गन्धानपायाच्च। एतच्च सुष्ठूपपादितं प्रभुचरणैर्विद्वन्मण्डने। न च, **स वा एष महानज आत्मेति** श्रुतेर्व्यापकत्वमिति वाच्यम्। **नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारादिति** तत्त्वसूत्रेण ब्रह्म अधिकृत्येयं श्रुतिः प्रवृत्तेति प्रदर्श्याणुत्वस्यैव साधितत्वात्॥

ननु नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति भगवद्वाक्याद् व्यापकत्वमिति चेन्न। **ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति** श्रुतेर्ब्रह्मभावे सति भगवद्धर्मविशे जायमानस्य भगवद्वाक्यविषयत्वात्। तदुक्तं निबन्धे, **व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यत इति**। तर्हि व्यापकतायामणुत्वस्य निवृत्तेरवास्तवमणुत्वमिति चेन्न। ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वेन अणुरूपेऽपि व्यापकताया अदोषात्। एतदुपपादितं निबन्धे। **अण्वपि ब्रह्म व्यापकं भवति। यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्वजगदाधारो भवती**त्यन्तेन। अतो जीवोऽणुरेव। तस्य चैतन्याख्यो गुणः सर्वदेहं व्याप्नोति। तदुक्तं नारदपञ्चरात्रे लक्ष्मीतन्त्रे त्रयोदशाध्याये—

चैतन्यमस्य धर्मो हि प्रभा भानोरिवामला।

तया स्फुरति जीवोऽसौ स्वत एवानुरूपया ॥ इति ।

यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति श्रुतिः स्पष्टमेवांशत्वं ब्रूते । सूत्रकारोऽप्यंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके, इत्यनेनांशतां स्फुटं निरणयदिति पूर्वोक्तमखिलमनवद्यम् ॥

इति श्रीगोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालुभट्टोपनामबालकृष्णभट्टेन कृते प्रमेयरत्नार्णवे जीवविवेकः समाप्तिमगात् ॥ २ ॥

॥ ३. मूलस्वरूपविवेकः ॥

अथ मूलरूपं विचार्यते –

तत्र

कृषिर्भूवाचकः प्रोक्तो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

ॐ तत् सत् परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः ।
सोहमों तद्गोपाल एव परं सत्यमबाधितमिति ।

परं ब्रह्मैतद् यो ध्यायति रसति भजतीत्यादिश्रुतेः ।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
अक्षरादपि चोत्तमः....,

—इतिभगवद्वाक्याच्च श्रीकृष्णः परं ब्रह्मेति निष्कर्षः । अत एव, परं ब्रह्म तु कृष्णो हीति मुक्तावल्यां श्रीमदाचार्यैरुक्तम् ।

स च अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः...,

—इत्यादिश्रुतेः प्राकृतपाणिपादादिरहितः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपम् ।
सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥
सर्वतःपाणिपादं तदित्यादिश्रुतेः,
आनन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापम् ।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः ।

—इत्यादिपुराणतन्त्राभ्यामानन्दात्मककरणादिरूपः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ।
सर्वकामः सर्वगन्धः ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।

—इत्यादिश्रुतिभिरप्राकृतधर्माधारः ।

तदुक्तं निबन्धे—

सर्वाधारं वश्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ।
प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद् विलक्षणम् ॥

—इति । तथा च निषेधकश्रुतीनां प्रातीतिकप्राकृतधर्मविषयत्वं, धर्मविधायकोपनिषदां त्वप्राकृतनित्यश्रौतधर्मविषयत्वमिति व्यवस्थया स्वविरोधोऽस्मत्सिद्धान्ते । यदाह भगवान् भाष्यकारः, प्रतीतं च निषेध्यं, नाप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतमिति । स च परमकाष्ठापन्नः पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः कृष्णः सदा प्रकटालौकिकसर्वधर्मा नित्यसर्वलीलः । दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणमिति शुकवाक्यात् । यस्य लीला नवविधाः स शुद्धः पुरुषोत्तम इति निबन्धात् । श्रीकृष्णं परमानन्दं दशलीलायुतं सदेति स्पष्टमेव श्रीभागवतप्रकरणारम्भे निरूपितत्वाच्च ॥

स हि द्विभुजचतुर्भुजादिरूपैर्बृहद्वनवृन्दावनव्यापिवैकुण्ठादिषु तत्तद्भक्तैः सह रममाणः सर्वदा विजयते ।

परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम् ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वयम् ॥

—इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

अत एव परमानन्दः—

रसो वै सः ।

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिश्रुतेः ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः ।

—इति तत्त्वसूत्रश्रीभागवतीयश्रुतिस्तुतिभ्यां च । एतच्च भाष्यसुबोधिन्योः स्फुटम् । अत एव –

आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेद्

—इति मुक्तावल्यामुक्तम् ॥

तस्यैव, बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्युक्तयेच्छया सकलकारणकारणभूतं रूपान्तरमाविर्भवति । तस्मिन् रूपे भगवद्धर्मात्मकसत्त्वेन आनन्दांशस्तिरोहित एव भवति । तदा तद्रूपमक्षरब्रह्मशब्दवाच्यं भवति । तदक्षरं ब्रह्म अधिकारिभेदेन द्विधा स्फुरति । तत्र भक्तानां पुरुषोत्तमधामव्यापिवैकुण्ठाद्यात्मकत्वादिधर्मवत् प्रतीयते ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

—इति गीतावाक्यात्

दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥

—इति श्रीभागवताच्च ।

अत एवोक्तं निबन्धे

प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः । इत्यादि ।

भक्तप्रत्यक्षविषयीभूतेऽस्मिन्नक्षररूपे केषाञ्चिद् गुणानां प्राकट्यमन्येषां भगवद्गुणानां तिरोधानमेवेति ज्ञेयम् । न च तिरोभावस्याज्ञानमूलकतया न ब्रह्मणि स इति वाच्यम् । **आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण** इति वाक्याद् भगवच्छक्तित्वात् । ननु विद्यमानस्य प्रतीत्यविषयता तिरोभावः । तथा सति सर्वज्ञे ब्रह्मणि न सम्भवस्तस्य । तदानीं जीवस्याभावात् तद्बुद्ध्यभिप्रायेणापि न वक्तु शक्य इति चेन्न । सतः पदार्थस्य स्वकार्याकारित्वं तिरोभाव इति लक्षणात् । अत एव ब्रह्मनिष्ठस्य प्रलयकर्तृत्वादेः प्रपञ्चस्थित्यवसरे स्वकार्याकारित्वरूप एव तिरोभावोऽङ्गीक्रियते । एवं सर्वत्र बोध्यम् । सद्विषयकप्रतीत्यभावरूपस्तु तिरोभावो मायाकृतो बद्धजीवधर्म एतद्भिन्न इति दिक् ॥

प्रकृतं वदामः । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दत्वदेशकालापरिच्छिन्नत्वस्वयम्प्रकाशत्वगुणातीतत्वादिस्वरूपं भासते । **व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत्** इत्यत्र भाष्येऽक्षरस्य द्वेधा स्फूर्तिनिरूपणात् । अतो ज्ञानिनां प्रकाशमानेऽक्षरे ब्रह्मणि सर्वेषां धर्माणां तिरोभावादेकस्यास्तिरोधानशक्तेरेव प्राकट्यात्तन्निर्धर्मकमिति व्यवह्रियते ।

संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति,
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो
माया परैत्यभिखे च विलज्जमाना ।
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो
ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ॥

—इत्यादिवाक्यात् । न तु श्रुत्युक्तधर्मशून्यम् । तथा सत्यसतः सत्ता स्यात् । **विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख** इत्यादिश्रुत्युक्तधर्मस्वीकारे औपाधिकपक्षो वा स्यात् । अतो वेदोक्तधर्माणां तिरोभाव एव, न त्वभावः । **अभावास्त्वस्मन्मते तिरोभावातिरिक्ता न भवन्तीति** द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् । न चैवं ब्रह्मणि दुःखं नास्तीत्युक्तेर्दुःखतिरोभावस्वीकाराद् दुःखसत्तापत्तिरिति वाच्यम् । दुःखस्य मायिकत्वेन मिथ्यात्वात्तदभावस्यापि मिथ्यात्वस्वीकारात् । अत एव कैश्चिन्निर्धर्मवादिभिः स्थूलत्वाद्यभावानां मिथ्यात्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा ह्यभावनिरूपितं द्वैतं स्यादिति । अतो मायिकधर्माणां भ्रान्तप्रतीतिमात्रसिद्धानां दुःखादीनां मिथ्यात्वेन तदभावस्यापि मिथ्यात्वं वन्ध्यासुततदभाववत् । श्रुत्युक्तधर्मप्रतियोगिका अभावास्तु तिरोभावात्मका इति विवेकः । अतस्तिरोभावस्वीकारे न कश्चिद्दोषः ॥

तदेवं तिरोहितसर्वशक्तिकं सर्वव्यवहारातीतमेकं ब्रह्मणो रूपम् ।

ये त्वऽक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥

—इति गीतावाक्ये एतदेव स्वरूपमुक्तम् ।

तथा च पुरुषोत्तमशब्दवाच्यं श्रीकृष्णस्वरूपमेकम् । अक्षरं द्वितीयम् । तच्च पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमिति ब्रह्मणो रूपत्रयं दर्शितम् ।

पुरुषोत्तमस्य तस्यैव सर्वनियमनादिकार्यसिद्ध्यर्थं सूर्यमण्डलादौ पृथिव्या अधिदैवादिषु स्थितं यद् रूपं तदन्तर्यामिशब्दवाच्यम्—

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । —इति श्रुतेः,

भेदव्यपदेशाच्चान्यः —इति सूत्राच्च ।

“ य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति ” इत्युपक्रम्य—

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । —इति श्रुतेः ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् —इति सूत्राच्च ।

अयं पुरुषशब्देनोच्यते—

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।
प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ।
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

—इति वाक्यात् ।

अयं हि सर्वेषां लीलावताराणां मत्स्यादीनां मूलम् । **लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्न** इति द्वितीयस्कन्धात् । ते च पुनरवताराः कस्येत्यपेक्षायां, **यस्तु भूमा पुरुषो ब्रह्माण्डादधिकोऽन्तर्यामिरूपो द्वितीयध्यान उक्तस्तस्यावतारा** इति सुबोधिन्यां व्याख्यातत्वाच्च । द्वितीयध्यानं तु, **केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्**इत्यत्रोक्तम् । एतद्व्याख्याने **पुरुषादतिरिक्तं रूपमतिरेकार्थं भजन्ते । अतिरिक्तमपि पुरुषाकारं वसन्तं तृतीयपुरुष**मिति सुबोधिन्यामुक्तम् । एवं सति तृतीयं **सर्वभूतस्थ**मित्यत्रोक्तमन्तर्यामिरूपमिति सूचितम् । अत एव, **यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्र**दित्यस्याभासे, **अन्तर्यामिस्वरूपे, प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमित्यादिपदैर्यन्निरूपितं** भगवत्स्वरूपं **तस्यात्र दशावतारा उच्यन्ते** इति सुबोधिन्यामुक्तम् । **एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वय**मित्यत्र एष एवान्तर्यामी पुंशब्देनोक्तः । **पुंसो नारायणस्य ब्रह्माण्डमूर्तेरंशाः कलाश्चे**ति व्याख्यातत्वात् । अत एव, **य आदित्ये तिष्ठन्**नित्यारभ्य, **स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत** इत्यत्रोक्तस्यान्तर्यामिणो नारायणत्वं स्मर्यते—

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

—इति। अतः पुरुषोत्तमस्य रूपान्तरमन्तर्यामिसंज्ञकमेकम्। सर्वे तस्यावताराः। **एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति** वाक्यात्। अक्षरान्निर्गमनं येषामन्तर्यामिणामुक्तं ते त्वेतस्य मुख्यान्तर्यामिणोंऽशा बोध्याः। ते ह्यानन्दप्रधाना जीववत् प्रतिशरीरं भिन्ना नियतनियामकत्वधर्माणस्तत्तज्जीवमात्रनियामकाः। **जडजीवान्तर्यामिष्वेकैकांशप्राकट्या**दिति। **तत्तु समन्वया**दिति सूत्रभाष्ये एत एवोक्ताः॥

अतः परं लीलावताराणां गुणावताराणां च स्वरूपं विविच्यते।

तत्र,

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं।
सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः।
सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ।

इत्यादिवाक्येभ्यः प्राकृतसत्त्वादितरद् भगवद्धर्मात्मकं सत्त्वमस्ति, एवं प्राकृतरजस्तमोभ्यामितरे भगवद्धर्मात्मके रजस्तमसी अपि स्तः। **विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्त**मित्यस्य सुबोधिन्यां त्रयाणामप्यप्राकृतत्वनिरूपणात्। **सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रय** इत्यत्र भगवद्गुणत्वेन त्रयाणामुक्तेः, सुबोधिन्यां तथा व्याख्यातत्वाच्च। तत्र अप्राकृतसत्त्वं स्वचिकीर्षितमत्स्याद्याकृतिं विधाय तत्रायःपिण्डे वह्निरिवाविर्भूय तत्तत्कार्याणि करोति। अस्मिन् विशुद्धसत्त्वात्मके विग्रहे जगत्स्थितिकार्यचिकीर्षया वह्न्ययोगोलकन्यायेनाविश्य विष्णुसंज्ञां भजते। स गुणावतारो विष्णुः। अप्राकृते रजसि विग्रहभूते वह्न्ययोगोलकन्यायेन प्रविश्य ब्रह्मसंज्ञां भजते। अप्राकृते तमसि विग्रहभूते वह्न्ययोगोलकन्यायेन प्रविष्टः शिवशब्दवाच्यो भवति। एते त्रयो गुणावतारा अप्राकृतदेहा अपि प्राकृतसत्त्वरजस्तमसां, **सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष** इत्यादिप्रमाणसिद्धानां पूर्वोक्तभगवद्धर्मसत्त्वादिभ्यो भिन्नानां नियामकतया सगुणा उच्यन्ते। अत एवैते पुराणादिषु परब्रह्मधर्मवत्त्वेन स्तूयन्ते। अंशिना कृष्णेनाभेदात्। अत्रैतावान् विशेषः। त्रयाणां गुणावतारत्वेऽपि विष्णौ चतुर्भुजाद्याकाराणां पीताम्बरवनमालादीनां पुरुषोत्तमधर्माणां बहूनां प्रकटत्वेन ब्रह्मशिवापेक्षया उत्कृष्टत्वं ज्ञेयम्। अत एव, **श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु**रिति श्रीभागवतेउक्तम्॥

एतावता ग्रन्थेन सिद्धमेतत्। मूलरूपस्य चत्वारि रूपाणि। तत्रैकं पुरुषोत्तमस्वरूपं श्रीकृष्णशब्दवाच्यम्। एकम् अक्षरस्वरूपं, तच्च पूर्वोक्तरीत्या द्विविधम्। एकमन्तर्यामिरूपम्। एवं चातुर्विध्यं ज्ञेयम्। इदमलौकिकं प्रमेयं वेदान्तप्रतिपाद्यं भगवत्कृपैकलभ्यं यथाबुद्धि मया निरूपितम्। विशेषजिज्ञासायां तु भाष्यसुबोधिनीनिबन्धविद्वन्मण्डनादयो ग्रन्था अवलोकनीया इत्यलं लेखेन॥

इति श्रीमद्गोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालुभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेयरत्नार्णवे मूलरूपविवेकः सम्पूर्णः ॥३॥

॥ ४. पुष्टिविवेकः ॥

अथेदं विचार्यते का पुष्टिः, कश्च पुष्टिमार्ग इति ।

तत्र,

पोषणं तदनुग्रह इति शुकवाक्यात्,

कृष्णानुग्रहरूपा हि पुष्टिः कालादिबाधिका —इति निबन्धोक्तत्वाच्चानुग्रहरूपो भगवद्धर्मः पुष्टिः ।

सा च विलक्षणा लौकिकालौकिकफलसाधिका । अतोऽधिकारिविशेषे निःसाधने श्लाध्यफलं जनयन्ती तेनैवानुमीयते । तदुक्तं निबन्धे, **अनुग्रहो लोकसिद्धो गूढभावान्निरूपित** इति । अर्थस्तु **गूढभावादनुग्रहस्य** गूढत्वा**ल्लोकसिद्धो** लोके उत्तमफलजननेन प्रकटीभूतो**ऽनुग्रहो निरूपितः** षष्ठस्कन्धे वर्णितः । तत्कार्यं विवेचितम् अजामिलादिषु । यतो निन्दितकर्मनिरतः सङ्केतितभगवन्नाम्ना मोचितः । विश्वरूपदधीचिवृत्राणां कर्मिज्ञानिभक्तानां हन्तानिष्टफलभोगयोग्यः शक्रोऽपि पुष्ट्या रक्षितः । दितिगर्भो वज्रहतोऽपि न मृतः । प्रत्युत बहुत्वं सम्पन्नम् । अत एवोक्तम्,

एवमिन्द्रे महापुष्टिः सर्वबाधा निरूपिता ।
सर्वबाधकरूपा हि दैत्ये पुष्टिरथोच्यते ॥ —इति ।

महापुष्टित्वं तु — बलवत्प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकस्वपादावाप्तिसाधकत्वम् । **सर्वबाधे**त्यत्र सर्वशब्देन कालकर्मस्वभावा ग्राह्याः । तदिह कुत्सितकर्मणामनिष्टफलाजनकत्वेन तद्बाध इन्द्रे स्पष्टः ।

दितिगर्भप्रसङ्गे वज्रप्रहारस्य प्राणवियोगसाधकत्वस्वभावबाधो ज्ञेयः—

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।
बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥

—इति वाक्यात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

इयं च पुष्टिश्चतुर्विधपुमर्थान् साधयति । अत एव सुबोधिन्यामुक्तम्, **सहस्रार्जुनो भगवदंशः पुष्ट्या राजा बभूवे**ति । निबन्धे देवहूतिमुक्तिश्च पुष्टिकारणिका निरूपिता । योगादीनां तु व्यापारत्वमुक्तमेव, अजामिलादिषु नामादीनामिव । तदुक्तं निबन्धे, **नामाध्यानार्चनादिकं, पुरस्कृत्य हरेर्वीर्यं नामादिषु निरूप्यत** इति । इदं सामान्यानुग्रहस्वरूपम् । पुष्टिविशेषस्तु केवलं भगवत्स्वरूपफलिकां भक्तिं साधयति । अतस्तज्जन्या भक्तिः पुष्टिभक्तिरित्युच्यते । तदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्याम्, **अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिरि**ति । **पुष्टिमार्गे** पुष्टिभक्तिमार्गे इत्यर्थः । **तदनुग्रहैकलभ्यां भक्तिं च नुमस्तदीयांश्चे**ति भक्तिहेतुनिर्णयेऽपि । अत एव भक्त्या कार्यरूपया पुष्टिविशेषोऽनुमीयते । तदुक्तं पुष्टिप्रवाहमर्यादानिरूपणे, **भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय** इति । अयमर्थः

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ।

—इत्यारभ्य,

स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।

—इत्यन्तं ग्रन्थादौ भागवते भक्तिमार्गस्य निर्गुणस्य निरूपणाद् भक्तिसत्तायां सिद्धायां तादृश्या भक्त्या तत्कारणीभूता पुष्टिरनुग्रहरूपा भगवत्यस्ति इति निश्चय इत्यर्थः । सापीशानुकथाशब्देन नवमस्कन्धे व्यवह्रियते । ईशस्य अनुगामिनां कथा भगवच्छ्रवणादिरूपं चरित्रमित्यर्थः ।

तच्च द्विविधं—मर्यादाभक्तिरूपं, पुष्टिभक्तिरूपं च । तत्र विशेषानुग्रहजन्या या भक्तिः सा पुष्टिभक्तिः । तल्लक्षणं तु भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षारहितत्वे सति भगवत्स्वरूपात्मकफलाकाङ्क्षावत्त्वम् । अत एव, **अक्षण्वतां फल**मित्यत्र स्वरूपस्यैव फलत्वं निरणायि । अतः पुष्टिमार्गीया न तदतिरिक्तं कामयन्ते । **न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्य**दिति भगवद्वाक्यात् । एतच्च, **वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री**ति पुष्टिभक्तव्रजसुन्दरीवाक्ये स्पष्टम् । भक्तिहंसे च निरूपितं, **भक्तौ च न स्वरूपातिरिक्तफलकत्व**मित्यनेन ।

सा पुष्टिभक्तिश्चतुर्धा—प्रवाहपुष्टिभक्तिमर्यादापुष्टिभक्तिपुष्टिपुष्टिभक्तिशुद्धपुष्टिभक्तिभेदात् ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ।
मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥

—इति वाक्यात् । **पुष्ट्ये**त्यादि । ये पुष्टिभक्ताः पुनः **पुष्ट्या विमिश्रा** अनुग्रहान्तरेण भजनोपयोगिज्ञानजनकेन युक्तास्ते **सर्वज्ञा** भवन्ति । सर्वशब्देन प्रभुतल्लीलातत्परिकरप्रपञ्चस्वरूपादि ग्राह्यम् । सर्ववस्तूनां यथोक्तस्वरूपं विदित्वा ये भजन्ते ते पुष्टिभक्ता इत्यर्थः । **प्रवाहेणे**ति । प्रवाहस्याहन्ताममतात्मकसंसारप्रधानत्वात् तद्धर्मेण केवलं कर्मरुचयः, पुष्टिभक्तत्वाच्च भगवदुपयोगि**क्रियायां** प्रवर्त्तन्ते प्रवाहपुष्टिभक्ताः । **मर्याद**येति । मर्यादा हि जीवस्य रागतो विषयप्रवृत्तिं निराकृत्य निवृत्तिमार्गीयधर्मेषु योजयति । अतो **मर्यादया** मिश्रणाद्विषयासक्तिमविभाव्य भगवत्कथाश्रवणादौ ये प्रवर्तन्ते ते मर्यादापुष्टिभक्ताः । **शुद्धाः प्रेम्णे**ति । केवलं प्रेमप्रधानाः परिचर्यागुणगानादिकं स्नेहेनैव कुर्वन्ति ते**ऽत्यन्तं दुर्लभाः** सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । स्नेहोत्पत्त्यनन्तरं स्वव्यसनतः क्रियमाणः श्रवणादिरुत्तमः पुष्टिभक्तिरिति भक्तिहंसे तेषामेव भक्तेः स्वरूपमुक्तम् । न तु सामान्यतः पुष्टिभक्तिस्वरूपम् । स्नेहानन्तर्यकथनादुत्तमपदप्रयोगाच्च ॥

इदमत्र ज्ञेयम् । जीवैः पुष्टिपुष्टिभक्त्यर्थं यतनीयम् । भगवद्भक्त्युपयोगिज्ञानं सम्पाद्य भगवान् भजनीयः । चतुर्थी शुद्धपुष्टिभक्तिस्तु भगवद्दत्ता प्राप्यते । **भक्तिः शुद्धा स्वतन्त्रा च दुर्लभेति न सोच्यत** इति निबन्धात् । न चानुग्रहे वैलक्षण्याभावात् तज्जन्यभक्तौ कथं नानात्वमिति शङ्क्यम् ,

नेमं विरञ्च्यो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत् प्राप विमुक्तिदात् ॥

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीनाम् ॥

—इत्यादिवाक्यैस्तथावधारणात् । अतोऽनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तिर्लभ्यते । तया भगवांस्तदधीनो भवति । **वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये**त्यादिवाक्यैः । **कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते** इति निबन्धोक्तेश्च । इह पुष्टिशब्देन पुष्टिभक्तिः । यत्र च भक्तस्य स्वातन्त्र्यं तदिच्छानुसारेण भगवत्कृतिर्यथा दामोदरलीलायां सा पुष्टिरिति व्याख्यास्वारस्यात् । **पुष्टिः स्वार्थी परार्थी तु भक्तिः सा नवमी मते**त्यादिवाक्येषु पुष्टिशब्देनानुग्रह एव ग्राह्यो, न पुष्टिभक्तिः । तथैव ग्रन्थार्थसिद्धेः । तदेवं सुबोधिनीनिबन्धादिषु पुष्टिशब्देन क्वचिदनुग्रहः, क्वचित् तज्जन्या भक्तिरुच्यते । स एव च पुष्टिमार्ग इति सहृदयैर्विभावनीयम् । न च भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षाराहितत्वं प्रवाहपुष्टिभक्त्यादावव्याप्तं, तादृग्भावस्य शुद्धपुष्टिभक्तेष्वेव प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शुद्धपुष्टिभक्तेतरपुष्टिभक्तेष्वपि मोक्षान्तफलाकाङ्क्षाविरहस्य सिद्धत्वात् ।

नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

—इति वाक्यात् ।

इदं वाक्यं न शुद्धपुष्टिभक्तपरम् । **एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभ** इत्यस्य व्याख्याने निबन्धे ज्ञानमिश्रनिर्णयात् । **न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्ष** इति वृत्रवाक्यात् । वृत्रस्य शुद्धपुष्टित्वाभावात् । अतो लक्षणं सुस्थम् ॥

श्रीहरिरायैस्तु शुद्धपुष्टिभक्तेरेव स्वरूपं कारिकाभिर्विवृतम् । न तु पुष्टिर्लक्षिता । विचारे क्रियमाणे तथैवार्थस्फूर्तेः । अन्यथा सर्वसाधनराहित्यादिधर्माणां प्रवाहपुष्टिभक्तावव्याप्तेश्च । अतो नेदमसाधारणं लक्षणं, किन्तु शुद्धपुष्टिभक्तेर्धर्माणां निरूपणमिति ज्ञेयम् । तथाहि —

सर्वसाधनराहित्यं फलाप्तौ यत्र साधनम् ।
फलं वा साधनं यत्र पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१॥

सर्वेत्यादि । यत्र फलस्य भगवत आप्तौ सर्वसाधनाभावो हेतुः स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः कथ्यत इत्यर्थः । तामसप्रकरणीयफलप्रकरणेऽन्वेषणगुणगानादिसाधनानि त्यक्त्वा रोदनेन दैन्ये प्रकटीकृते व्रजवधूनां भगवदाप्तिकथनात् । एवं सति साधनाभावस्यापि साधनतायां, न निःसाधनफलत्वं प्रभौ सिद्ध्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **फलं वे**त्यादिना । फलरूपो भगवानेव स्वरूपात्मकफलाप्तौ साधनमित्यर्थः । अत एव श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, **ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात** इत्याहेति ॥१॥

अनुग्रहेणैव सिद्धिर्लौकिकी यत्र वैदिकी ।
न यत्नादन्यथा विघ्नः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥२॥

अनुग्रहेणेत्यादि साधनान्तरनिरपेक्षेणानुग्रहेण यत्र लौकिकवैदिकसिद्धिः स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः । अत एव व्रजस्थानां तथैव वैकुण्ठप्राप्तिः । **अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्म** इति ब्रह्मवाक्यात् । यत्ने कृते तु

विघ्न एव भवेत्। एतच्च श्रीनन्दादीनामम्बिकावनयात्राप्रसङ्गे स्पष्टम् ॥२॥

यत्राङ्गीकरणे नैव योग्यतादिविचारणम् ।
अविलम्बः प्रभुकृतः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥३॥

यत्रेत्यादि । प्रभुर्जीवयोग्यताविचारमकृत्वैव यत्र शीघ्रमङ्गीकरोति स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः । **केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगा** इति वाक्यात् । स्वरूपविचारे तु शास्त्रस्य पुरुषाधिकारकत्वेन पश्वादीनां मोक्षसम्भावनैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥३॥

स्वरूपमात्रपरता तात्पर्यज्ञानपूर्वकम् ।
धर्मनिष्ठा यत्र नैव पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥४॥

स्वरूपेत्यादि । यत्र धर्मविधायकवाक्यानां भगवत्सम्बन्धे तात्पर्यमवगत्य फलाप्त्यवसरे तत्प्रतिबन्धकधर्मान् हित्वा धर्मिपरतया स्थीयते, स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः । अत एव **श्रवणाद्दर्शनाद् ध्यानान्मयि भाव** इतिवाक्यतात्पर्यमवगत्य स्वरूपपरतयैव स्थितं, न तु तद्विरुद्धं गृहगमनमाचरितम् ॥४॥

यत्र प्रभुकृतौ नैव गुणदोषविचारणम् ।
तत्कृतावुत्तमत्वज्ञा पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥५॥

यत्रेत्यादि । यत्र रोदनचौर्यादिरूपे चरित्रे हीनत्वबुद्ध्या नानुपादेयत्वरूपदोषदृष्टिः । न वा कालीयदमनदावाग्निमोक्षणादिषु माहात्म्यबोधनादिषु चरित्रान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यबुद्धिः, किन्तु भगवत्कृतिमात्र उत्तमत्वज्ञानं सर्वत्र स पुष्टिमार्गः ॥५॥

न वेदलोकसापेक्ष्यं सर्वथा यत्र वर्त्तते ।
सापेक्षता स्वामिसुखे पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥६॥

न लोकेत्यादि । यत्र तु स्वामिसुखार्थमेवाखिलचेष्टितं, नैहिकपारलौकिकयत्नः, स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः ।

दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् देहान् स्वजनान् भवनानि च ।
हित्वा वृणीत यूयं यत् कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥
—इति वाक्यात् ॥६॥

वरणे दृश्यते यत्र हेतुर्नाणुरपि स्वतः ।
वरणं च निजेच्छातः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥७॥

वरणेत्यादि । स्वीयत्वेनाङ्गीकृतौ जीवकर्तृकसाधनानां यत्र न कारणता, स शुद्धपुष्टिमार्गः । यतः साधनसम्पन्नेष्वपि न तत्फलं, यदत्यन्तायोग्येषु पुलिन्द्यादिषु दीयते। **यमेवैष वृणुते तेन लभ्य** इति श्रुतिरत्राप्यनुसन्धेया ॥७॥

यत्र स्वतन्त्रता भक्तेराविर्भावानपेक्षणात् ।
सर्वानुभवरूपत्वं पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥८॥

यत्रेति। यत्र वियोगावस्थायां गुणगानादिरूपाया भक्तेरेव स्वरूपानन्दात्मकफलदाने स्वतन्त्रता, न स्वरूपाविर्भावस्य संयोगरससम्बन्धिन आकाङ्क्षा, प्रेमभरेण जायमानस्य श्रवणकीर्त्तनादेरेव सर्वसुखानुभवरूपत्वं, स शुद्धपुष्टिमार्गः ॥८॥

लोकवेदभयाभावो यत्र भावातिरेकतः ।
सर्वबाधकतास्फूर्तिः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥९॥

लोकवेदेत्यादि । यत्र भावातिरेकतो भगवद्भावाधिक्यात् पतिपुत्रादिभयं पारलौकिकभयं च नास्ति, :भगवद्भावे सर्वस्य कालकर्मस्वभावादेर्बाधकोऽयमिति स्फूर्तिः, स शुद्धपुष्टिमार्ग इत्यर्थः । अत एव, **अस्वर्ग्यमयशस्यं चे**त्यादिवाक्यैर्वेदभयं, **विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्त** इत्यादिभिर्लोकभयं च नोत्पन्नम् ॥९॥

सम्बन्धः साधनं यत्र फलं सम्बन्ध एव हि ।
सोऽपि कृष्णेच्छया जातः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१०॥

सम्बन्ध इत्यादि । यत्र जीवानां भगवता सह देहजभावजान्यतरसम्बन्धः फले साधनं, यत्र च सम्बन्धः सर्वेन्द्रियाणां प्रभुणा सङ्गमः स एव फलं, स शुद्धपुष्टिमार्गः । **भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे**त्यादिवाक्यात् । किञ्च, सम्बन्धोऽपि यत्र कृष्णेच्छया कृष्णस्य भक्तविषयिण्येच्छया जातः स तथा । **मदन्यत् ते न जानन्ति, नाहं तेभ्यो मनागपी**ति वाक्यात् ॥१०॥

तत्सम्बन्धिषु तद्भावस्तद्भिन्नेषु विरोधिता ।
उदासीनेषु समता पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥११॥

तत्सम्बन्धिष्विति। यत्र प्रभुसम्बन्धिषु भगवद्बुद्धिर्भिन्नोदासीनयोर्विरोधिसमत्वबुद्धिः, स पुष्टिमार्गः । अत एवोद्धवदर्शने परमोत्साहः । **इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रय**मिति वाक्यात् ॥११॥

विद्यमानस्य देहादेर्न स्वीयत्वेन भावनम् ।
परोक्षेऽपि तदर्थित्वं पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१२॥

विद्यमानस्येति । यत्र देहादेर्न स्वीयत्वबुद्ध्या रक्षणादिकमपि तु भगवदीयत्वबुद्ध्या, स पुष्टिमार्गः । किञ्च, परोक्षेऽपि विरहावस्थायामपि भगवदुपयोगं भाविनमालोच्य शरीरादिरक्षा स तथा । **त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वत** इति वाक्यात् । त्वदर्थमेव प्राणानां धारणमिति व्याख्यानात् ॥१२॥

भजने यत्र सेव्यस्य नोपकारकृतिः क्वचित् ।
पोषणं भावमात्रस्य पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१३॥

भजने यत्रेत्यादि । यत्र सेव्यस्य उपकारकृतिरपेक्ष्यत्वेन नास्ति, यत्र च सेव्यकर्तृकं सेवकाधिकरणकं भावपोषणं स शुद्धपुष्टिमार्गः । अत एव गोवर्द्धनमखप्रसङ्गे अन्यभजनान्निवर्त्य स्वभजनयोजनेन भाववृद्धिं कृतवान् प्रभुरिति ज्ञेयम् ॥१३॥

भजनस्यापवादो न क्रियते फलदानतः ।
प्रभुणा यत्र तद्भावात् पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१४॥

भजनस्यापवाद इत्यादि । यत्र प्रभुणा भजनस्य फलदानेन अपवादो न क्रियते स शुद्धपुष्टिमार्गः । अमयर्थः । विरहानुभवार्थं भगवता वियोगे सम्पादिते गोपिकास्तज्जन्यं तापं भूयांसं प्राप्नुवत्यः । यदि तदवस्थायां गुणगानादिना अन्तरेव प्रकटीभूय सुखं दद्याज्ज्ञानमुत्पाद्य ज्ञानिनामिव वा सुखं दद्यात्, तदा पूर्णतापानुभवाभावेन उत्तरदलादानमेव स्यात् । अतो भगवान् न तथा करोति, प्रत्युत तापमेव वर्द्धयति । **कृष्णावेशात्मविक्लव**मिति वाक्यात् । **इहागतोऽहं विरहातुरात्मे**ति प्राप्तोपदेशोद्धववाक्याच्च ॥१४॥

यत्र वा सुखसम्बन्धो वियोगे सङ्गमादपि ।
सर्वलीलानुभवतः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१५॥

यत्रेत्यादि । यत्र वियोगावस्थायां संयोगावस्थातोऽप्यधिकं सुखम् । क्षणे क्षणे एवान्तर्लीलान्तरप्राकट्यात् । कस्याश्चिल्लीलाया भावनेन प्रकटीभूताया अनुभवे पुनरन्यस्या लीलाया दिदृक्षया तत्प्राप्तिसौकर्यात् । अत एव सुबोधिन्यामुक्तम्—**आन्तरं तु परं फलमिति** ॥१५॥

फले च साधने चैव सर्वत्र विपरीतता ।
फलं भावः साधनं स पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१६॥

फले चेत्यादि । यत्र साधनफलयोर्वैपरीत्यं स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः । तमेव स्पष्टयन्ति—**फल**मित्यादिना । यत्र भावो निरुपधिः स्नेहः फलं प्राप्तव्यमित्यर्थः । स्वरूपानन्दप्राप्तिसाधनस्यापि भावस्य पूर्वप्रार्थनीयत्वेन फलत्वात् । स च भावो भगवद्दत्त एव प्राप्यत इति स फलरूपो भगवानेवं तत्र साधनमिति स्फुटमेव साधनफलयोर्वैपरीत्यमिति भावः ॥१६॥

पश्चात्तापः सदा यत्र तत्सम्बन्धिकृतावपि ।
दैन्योद्बोधाय सततं पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१७॥

पश्चात्ताप इत्यादि । यत्र भगवत्सम्बन्धिकृतौ भगवल्लीलायामनुभूयमानायामपि पश्चात्तापः स शुद्धपुष्टिमार्गः । अयमर्थः । भगवतो व्रजागमनादौ या व्रजभक्तानुगुणा कृतिस्तदानन्दमनुभवन्त्यो वनकृतलीलान्तराननुभवजन्यं पश्चात्तापं कुर्वन्ति, तेन च

दैन्यमाविर्भवति, न तु मानादि । अयं चैको विलक्षणोऽनुभवः पीत्वा मुकुन्देत्यस्य व्याख्याने स्पष्टः ॥१७॥

आविर्भावे न सापेक्षं दैन्यं यत्र हि साधनम् ।
फलं वियोगजं दैन्यं पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१८॥

आविर्भाव इत्यादि । यत्र जीवाधिकरणकं दैन्यमन्यनिरपेक्षं भगवेदाविर्भावे कारणं स शुद्धपुष्टिमार्गः । वियोगे मिलनार्त्या तदसम्भवजं यद्दैन्यं तदत्र फलं प्रार्थनीयमवान्तरफलम् । विरहो हि दैन्यमुत्पादयति । संयोगो मानमिव । तद्दैन्यं च भगवन्तमाविर्भावयति । अतः प्रार्थनीयत्वात् फलत्वम् । अत एव श्रीगोकुलनाथैरुक्तं, **तां कृपां कुरु राधेश यया तद्दैन्यमाप्नुयामिति** ॥१८॥

समस्तविषयत्यागः सर्वभावेन यत्र हि ।
समर्पणं च देहादेः पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥१९॥

समस्तेत्यादि । यत्र सकललौकिकविषयाणां त्यागः सानुरागग्रहणाभावः स शुद्धपुष्टिमार्गः । सर्वभावेन सर्वात्मना देहादेर्यत्र समर्पणम् । अत एव व्रजवरवधूभिरुक्तं, **सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं प्राप्ता इति** ॥१९॥

विषयत्वेन तत्त्यागः स्वस्मिन् विषयता स्मृतेः ।
यत्र वै सर्वभावेन पुष्टिमार्गः स कथ्यते ॥२०॥

विषयत्वेनेत्यादि । यत्र विषयत्वेन विषयाणां त्यागो ममताविरहो, भगवदीयत्वेन ग्रहणं स पुष्टिमार्गः । कृतात्मनिवेदनानां

तावदंशस्यैव त्याज्यत्वात् । **क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्यु**रिति वाक्यात् पदार्थमात्रस्य भगवदीयत्वेन उत्तमत्वम् । तथा सति ममतामात्रस्यैव संसारत्वेन अनादरणीयत्वम् । किञ्च, **स्वस्मि**न्नित्यादि । यत्र सर्वभावेन सर्वात्मना स्वस्मिञ्जीवे भगवत्स्मृतेर्विषयता स शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गः । अयमर्थः । भक्तो हि यदि भगवत्कर्तृकस्मृतिविषयो भवति तदा भक्तेः साफल्यम् । **यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररन्धने**ति प्रचेतोवाक्यात् । एतच्च **नामभिर्दूरगान् पशून्, कचिदाह्वयति प्रीत्ये**त्यस्य व्याख्याने स्पष्टम् ॥२०॥

एवमुक्त्वोपसंहरन्ति—

एवंविधैर्विशेषेण प्रकारैस्तु सदाश्रितैः ।
हृदि कृत्वा निजाचार्यान् पुष्टिमार्गो हि बुध्यताम्॥२१॥

एवमित्यादिना ॥२१॥

एवमन्यैरपि पुष्टिमार्गीयैः शुद्धपुष्टौ श्रद्धाधिक्यात् प्रायस्तत्स्वरूपमेवोच्यते, न तु सामान्यतः पुष्टिभक्तिरूपम् । सामान्यलक्षणं तु पूर्वोक्तमेव निबन्धादिसिद्धमिति कोविदा एव विदाङ्कुर्वन्तु ॥

इति श्रीगोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाधीशश्रीविट्ठलेश्वरचरणानु-
चरसेवकेन लालूभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेय-
रत्नार्णवे पुष्टिविवेकः समाप्तिमगमत् ॥ ४ ॥

॥ ५. पुष्टिभक्त्यधिकारविवेकः ॥

अथ पुष्टिभक्तिमार्गाधिकारो विमृश्यते ।

तत्र,

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन,
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।

इति श्रुतेर्यस्मिन् भगवत्कृपा सोऽधिकारी । तत्र कृपाया अप्रत्यक्षत्वात् तत्कार्यरूपपुष्टिमार्गरुच्या साऽनुमीयते । यतः कृपां विना पुष्टिमार्गे रुचिर्नोदेति । तदुक्तं निबन्धे, **कृपायुक्तस्य तु यथा सिध्येत् कारणमुच्यत** इति । व्याख्याने, **कृपापरिज्ञानं च मार्गरुच्या निश्चीयत** इति । एवञ्च पुष्टिमार्गीयफलदित्सासमुद्भूतभगवत्कृपाजन्यपुष्टिमार्गविषयकरुचिमान् अधिकारीति ज्ञेयम्। तादृशरुच्युत्पत्तौ प्रकार उच्यते ।

तथाहि, दैवजीवेषु यं जीवं पुष्टिमार्गे अङ्गीकर्तुं हरिर्वाञ्छति, तस्य प्रभुकृपया सत्सङ्गे सति तत्कृपया परिचर्यादिना तत्प्रसङ्गाद्यथासम्भवं श्रवणतनुजसेवनादिरूपभजनानुभवादेतन्मार्गे रुचिराविर्भवति। **एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायत** इति वाक्यात्। एतादृशरुचिमान् अधिकारी पुष्टिमार्गे । ततो मार्गरुच्या क्रियमाणे श्रवणादौ चित्ते भगवदावेशः । ततश्चित्तशुद्धिः । ततः श्रवणाद्यनुवृत्तिः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे,

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।
धुनाति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरद् ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ॥ इति ।

एवं श्रवणाद्यावृत्तौ भगवति रुचिरुत्पद्यते । **ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रुचिरिति** वाक्यात् । इयमननुभूतविषया परोक्षरुचिरित्युच्यते । इयं हि श्रवणादिना सत्पुरुषादरदर्शनादिना रुचिराविर्भवति इति प्रथमकक्षापन्ना ज्ञेया । **यदनुध्यासिना युक्ता** इतिश्लोकव्याख्याने **सर्वत्रालौकिकेषु पदार्थेषु माहात्म्यश्रवणाद् रुचिरुत्पद्यत** इति सुबोधिन्यामियमेव रुचिरुक्तेति बोध्यम् ॥

सा भक्तिरेव । **रुचिः श्रवणादिः प्रेम चेति भक्तिस्त्रिविधेति** प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यामुक्तेः । ततोऽननुभूतविषयया भगवद्रुच्या श्रवणादिरूपे भजने भक्तिवर्द्धिनीप्रकरणोक्तदिशा बीजरूपो भावः सूक्ष्मभक्तिर्वृद्धिं प्राप्नोति । स भावो भगवता पूर्वमेव जीवत्वसम्पादनोत्तरं पुष्टिमार्गीयत्वसिद्धये सूक्ष्मरूपः स्थापित इति ज्ञेयम् । स बीजभाव इत्युच्यते । स एष भावः परोक्षरुच्या श्रवणादिसहकृतोऽन्तर्भगवत्स्फूर्तिं करोति । **श्रवणादिना तु स्वाभाविको भगवानाविर्भवती**ति द्वितीयस्कन्धनिबन्धात् । तथा सत्यन्तर्भगवत्स्फूर्तौ यत्किञ्चिदनुभवाद् रुचिविशेष उत्पद्यते । स च अपरोक्षरुचिरित्युच्यते । तया स एव भावो बीजरूपः श्रवणादिसाधनैर्वृद्धः सन् प्रेमरूपो भवति । स च स्नेहो हरीतरविषयकरागनिवर्त्तकः । **स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति** भक्तिवर्द्धिनीग्रन्थात् । भगवद्भिन्नरागनिवर्तको भगवद्भावः स्नेह इति कार्यलक्षणात् । ततः सेवाश्रवणावृत्त्या वर्द्धमानः स एवासक्तिरूपो भवति । स तु भगवत्सम्बन्धरहितपदार्थेषु बाधकत्वं भासयति । **आसक्त्या स्याद् गृहारुचिरिति** भक्तिवर्द्धिनीप्रकरणात् । अरुचिर्न रुच्यभावः, किन्तु रुचिविरुद्धो भावः । विरोधार्थे नञः स्मरणात् । **गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासत** इति तत्रैव विवरणात् । तथाच भगवदितरविषयबाधकत्वस्फूर्तिसम्पादको भाव आसक्तिरिति लक्षणम् । ततः स एवोत्तरोत्तरं वृद्धो व्यसनत्वं प्राप्नोति । विशेषेण अस्यन्ते क्षिप्यन्ते दैहिका धर्मा अनेनेति व्यसनम् । सा व्यसनभावं प्राप्ता भक्तिर्मानसी सेवेत्युच्यते । **सा परानुरक्तिरीश्वर** इति भक्तिसूत्रात् । **यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही**ति भक्तिवर्द्धिन्याम् । **चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे**ति मुक्तावलीप्रकरणे तदर्थस्यैव स्फुटीकरणात् । मुक्तावलीप्रकाशे एतद्विवृतौ, **ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद**मित्येकादशवाक्योपन्यासाच्च ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ।
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ॥

इति तृतीयस्कन्धे तादृग्भक्तेर्लक्षितत्वाच्च । अत एवैतद्व्याख्याने, **यथा कायिकगतिर्गोपिकाना**मित्यनेन मुख्यभक्ता एवोदाहृताः । अतो व्यसनपर्यन्तं साधनाचरणम् । अत एव सुबोधिनीनिबन्धयोः प्रमाणप्रमेयसाधनाख्यैस्त्रिभिः प्रकरणैःप्रेमासक्तिव्यसनानि निरूप्याग्रे

फलं निरूपितम्। अतः श्रीमद्भागवतादौ श्रीमदाचार्योक्तौ श्रीमद्विट्ठलेशोक्तौ च यत्र यत्र साधनानां प्रेमावधिकत्वं दृश्यते तत्र तत्र प्रेमव्यसनयोरभेदमादायोक्तमिति ज्ञेयम्। **प्रेमसेवाऽत एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमे**त्यादावपि प्रेमसेवाशब्देन मानसी सेवा व्यसनशब्दवाच्या ज्ञेया। एवं सति भगवद्रुच्युत्पत्त्यनन्तरं क्रियमाणैः श्रवणादिभिः साध्यायाः प्रेमभक्तेः प्रथमावस्था प्रेमशब्दवाच्या। ततो मध्यमावस्था आसक्तिः। परिपाकावस्था व्यसनशब्दवाच्येत्येवमभेदात् कुत्रचित् प्रेमशब्देनासक्तिः, कुत्रचिद् व्यसनमभिधीयत इत्यर्थः स्वारस्याद् बोध्यः। मुख्यफलं तु व्यसनोत्तरमेव, **यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव**हीत्यत्र एवकारेण अन्ययोगव्यवच्छेदात्। इयं व्यसनात्मिकैव भक्तिर्भगवता देवहूतिं प्रत्यात्यन्तिकीत्वेनोक्ता—

अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः॥

इति तृतीयस्कन्धात्। व्याख्यातं चाऽऽचार्यैः, **अत्यन्तप्रेमोत्पत्तावेवं भवतीति**। अतः प्रेमपरिपाकावस्था व्यसनम्। ततो व्यसनवशात् सर्वत्र पुरुषोत्तमबुद्धौ सर्वत्रैवोत्कटस्नेहो भवति। स सर्वात्मभावशब्दवाच्यः। तत्सिद्धौ पुरुषोत्तमाविर्भावो बाह्याभ्यन्तरभेदेन निरन्तरं सिध्यति। ततः फलावसरे सेवाफलप्रकरणोक्तरीत्या ह्यलौकिकसामर्थ्यं फलं भविष्यतीत्यलं विस्तरेण॥

एवमनेन प्रकारेण शुद्धपुष्टिभक्तानामधिकारः फलसहितो निरूपितः॥

फलं तु नित्यलीलान्तःप्रवेशलक्षणम्। तदेव सेवाफलविवरणे **अलौकिकसामर्थ्य**शब्देनोच्यते। आनन्दमयाधिकरणभाष्ये भगवता सह कामाशनाख्यं यत् फलमुक्तं जीवस्यात्यनुगृहीतस्य तदिदम्। पुष्टिप्रवाहमर्यादानिरूपणग्रन्थे, **भगवानेव हि फल**मित्यनेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं तदपि निन्यलीलान्तःप्रवेशरूपम्। तच्च बहुप्रकारकं ज्ञेयम्। नित्यलीलायां हि केचन भक्तरूपेण गोपशुपक्षिवृक्षादिरूपेण नद्यादिरूपेण पुरुषोत्तमात्मकं फलं निरवध्यानन्दात्मकम्, आनन्दमयाधिकरणभाष्योक्तरीत्या तादृशमलौकिकं देहं प्राप्य देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु भगवदानन्दप्राकट्यात् तादृशा भूत्वाऽनुभवन्ति। अत एव, **अहो अमी देववरामरार्चित**मित्यादिभिर्भगवता स्वलीलापरिकरस्वरूपं तादृशमेव निरूपितम्। पुष्टिमार्गीयो जीवस्तु फलदशायां तत्परिकरमध्येऽन्यतमः कश्चिद्भविष्यति। तत्र भगवदिच्छा नियामिका॥

पुष्टिभक्तिश्चतुर्विधा शुद्धपुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहपुष्टिभेदात्। तत्र पुष्टिभक्तित्वेन रूपेणैक्येऽपि प्रकारभेदाद्भेदः। एवमेतत्फलस्यापि नित्यलीलान्तःप्रवेशत्वेनैक्येऽपि प्रकारभेदो भक्तगोपशुवृक्षादिरूपेण बोध्यः। एतदेव तारतम्यं च। तथा सति सर्वेषां प्रवाहादिभेदभिन्नानां पुष्टिस्थानामेकमेवालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं नित्यलीलान्तःपातित्वशब्दवाच्यम्। **तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशा**दिति

तत्त्वसूत्रे, **तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशाया**मिति भाष्योक्तेः। नित्यलीलाश्च शुद्धपुष्टिस्था व्रजसम्बन्धिन्यो ज्ञेयाः। तादृशनित्यलीलान्तःपाते सति पुनः प्रकारविशेषस्त्विष्ट एव। **आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीना**मिति वाक्यात्। अत आधिदैविके बृहद्वृन्दावनादौ भक्तरूपेण गोपादिरूपेण वा स्थित्वा रसानुभवः। आधुनिकानामपि पुष्टिमार्गस्थितानां तादृग्भगवत्कृपया पर्यवसाने फलरूपभावोत्पत्तौ नित्यलीलान्तःपातो भविष्यति। तत्र ये आधुनिका हीनाधिकारिणः पुष्टिमार्गीयास्तेषां चरमजन्माभावाद् बहुभिर्जन्मभिस्तादृशभावोत्पत्तौ नित्यलीलाप्रवेशो भावीति बोध्यम्। तृतीयस्कन्धे, **देवानां गुणलिङ्गाना**मित्यत्र सुबोधिन्याम्, **अन्येषां तु यथाकथञ्चित् क्रियमाणा भगवति खण्डशो वृत्तिरक्षयत्वाद् बहुभिर्जन्मभिः पुष्टिङ्गता अन्तिमजन्मनि भक्तिरूपां वृत्तिं जनयिष्यतीति न काप्यनुपपत्ति**रित्युक्तेः। निबन्धे सेवाप्रकरणे **भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाहे**त्युक्त्वा ये व्याख्यातास्ते सर्वे मर्यादाभक्तिमार्गीया एव। **अधुना**त्वित्यारभ्य, **सायुज्यं कृष्णदेवे**नेत्यन्तेन गौणमुख्यभेदेन मर्यादाभक्तानां फलं सायुज्यावधि निरूपितम्। अत एव, **मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गङ्गा परा स्मृते**ति निबन्धाद् गङ्गाया मर्यादाभक्तिरूपायाः सेवनात् सायुज्यं भवतीति। **सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गङ्गातीरे न संशय** इति नवमनिबन्धे उक्तम्। सायुज्यं च एकत्वरूपं भगवत्प्रवेशशब्दवाच्यम्।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिवाक्यसिद्धम्। अग्रे, **तदभावे स्वयं वापि मूर्त्तिं कृत्वे**त्यारभ्य **गृहस्थस्य प्रकीर्तित**मित्यन्तेन पुष्टिभक्तिमार्गीयप्रकार उक्तः। विवरणे तु, **एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुत** इत्यत्र सायुज्यशब्देन अलौकिकसामर्थ्यमेव। अत एव, **आदिमूर्त्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यये**त्यस्य व्याक्याने, **ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र यत् सायुज्यं मुख्यतया निरूपितं तत्कामनायां कृष्ण एव सेव्य** इत्यनेन मर्यादामार्गीयसायुज्याद्भेदं निरूप्यालौकिकसामर्थ्यरूपतैव प्रदर्शिता। एतच्चानन्दमयाधिकरणभाष्ये स्पष्टतममुपलभ्यत इति ततोऽवधेयम्। सेवाफलग्रन्थव्याख्याने, **अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्वि**त्यनेन यत् फलत्रयमुक्तं, तत्रालौकिकसामर्थ्यं पुष्टिमार्गीयाणां फलम्। शिष्टं फलद्वयं तु मर्यादाभक्तानामिति ज्ञेयम्। मूलेऽपि, **यादृशी सेवना प्रोक्ते**त्यत्र सेवनाशब्देन मर्यादासेवा पुष्टिसेवा चोक्तेति बोद्धव्यम्। विवृतौ फलत्रयं सेवाद्वयस्योक्तम्। तत्र प्रथमं पुष्टिसेवायाः, शिष्टं फलद्वयं मर्यादासेवाया इति विवेकः। अत एव सायुज्यं सेवोपयोगिदेहप्राप्तिश्चान्यत्रापि मर्यादाभक्तस्योक्ता।

देहभावे दृढे तु स्याद् भक्तानां कृष्णदासता।
सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गङ्गातीरे न संशयः॥

इति नवमस्कन्धनिबन्धे। तदविरोधादत्रापि तत्फलद्वयं मर्यादाभक्तस्यैवेति निश्चयः॥

विद्यायाः पञ्चपर्वमध्ये या भक्तिः भक्तिः सा मार्यादिक्येवेति । **यया विद्वान् हरिं विशे**दितिनिबन्धात् । कचिन्मार्यादिक्यां भक्तौ प्रेमशब्दव्यवहारो दृश्यते, तत्र भगवति मोचकत्वबुद्ध्या प्रेमास्तीति तत् सोपाधि प्रेम, न तु पुष्टिमार्गीयाणामिव निरूपाधिकम् । तदुक्तं तृतीयाध्याये, **गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध** इति तत्त्वसूत्रीयभाष्ये । मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तद्दातृत्वेनैव भगवति प्रेमापि, न तु निरुपाधिरिति । **आसन्यस्य हरेर्वापि सेवये**त्यस्य व्याख्याने **सायुज्यब्रह्मभावौ हरिसेवयैव भवतो, नान्यसेवये**त्यत्रापि सेवा मार्यादिकीति ज्ञेयम् । अत एव मर्यादास्थानामेव सायुज्यं फलम् । पुष्टिस्थास्तु **दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना** इत्यादिवाक्येभ्यो नाद्रियन्ते सायुज्यान्तमुक्तिम् । एतच्च, **वीक्ष्यालकावृतमुख**मित्यस्य सुबोधिन्यां स्पष्टम् । तत्र हि प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदा इत्युक्त्वाग्रेऽलकादिस्वरूपं तत्फलं च व्याख्याय, **हसितावलोक**मित्यस्य व्याख्याने, **ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलास** इत्यारभ्य, **अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितौ भवती**त्यन्तेन सायुज्यं नाकाङ्क्षितमित्युपपादितम् । अतःसायुज्यं प्राप्तानां, **सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् सदे**ति वाक्याद्भवन्नपि परमानन्दानुभवः स्वस्वरूपेणैव, न त्वलौकिकसामर्थ्यं प्राप्तानामिव सर्वेन्द्रियैरात्मना च । **ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमेति** निबन्धात् । अतः सायुज्यं स्वरूपान्तःपातः, स नापेक्षितः पुष्टिभक्तानां, किन्तु नित्यलीलान्तःपात एवेति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

एतद्भक्त्यधिकारो विशेषानुग्रहसाध्यः—

यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

इति वाक्यात् ।

एतद्भक्तिप्रवर्त्तका व्रजभक्ता एव—

भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।
भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥

इति वाक्यात् । व्याख्यातं च श्रीमदाचार्यैः **एतेन शास्त्रप्रसिद्धायां भक्तौ दानादिसाधनानि श्रूयन्ते । अस्यां तु प्रसिद्धाभावात् साधनमपि न पश्याम इति भावः सूचित** इति । अतः सर्वोत्तमेयं पुष्टिभक्तिरिति भाग्यवद्भिर्ज्ञेयम् ॥

इति श्रीमद्गोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लाल्लुभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेयरत्नार्णवे पुष्टिभक्त्यधिकारविवेकः समाप्तिमगमत् ॥ ५ ॥

॥ ६. सर्वात्मभावविवेकः ॥

पुरुषोत्तमलाभे यो मुख्यहेतुतयोदितः ।
तस्य सर्वात्मभावस्य स्वरूपमिह वर्ण्यते ॥

भगवद्विषयको निरुपधिस्नेहो भक्तिविशेषः सर्वात्मभावः । तथा हि, भावो नाम रतिः । **रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत** इति वाक्यात् । आत्मनो भाव आत्मभावः । यथा आत्मन्यात्मनो भावो निरुपधिरेव । **न वा रे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती**त्यादिश्रुतेः । **नृप स्वात्मैव वल्लभ** इत्यादिवाक्याच्च । अतो यथात्मनि शुद्धः स्नेहस्तथा भगवति कर्त्तव्य इति श्रुतितात्पर्यार्थः । अत एव. **स त आत्मान्तर्याम्यमृत** इत्यादिना आत्मत्वं बोधयति । **तत्त्वमसी**त्यत्रापि तथैवाशयः । एतच्च तत्त्वदीपे शास्त्रार्थप्रकरणे उपपादितम् । भगवता ब्रह्माणं प्रतीदमेवाभाणि—

अहमात्माऽऽत्मनां धातः ! प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि ।
अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥ इति ।

अनेन भगवद्वाक्येन श्रुतावप्यात्मत्वकथनं स्नेहार्थमेवेति निर्णीयते । **अतो मयि रतिं कुर्या**दितिहेतुकथनपूर्वकोपदेशात् । निर्णीतं च विधिना । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे—

भगवन् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ इति ।

अत आत्मनो भावो भगवद्विषयोऽत्यादरेण सम्पादनीयः । तस्य सिद्धौ तिरोधाननाशे सर्वत्र पदार्थमात्रे वस्तुतोऽपि भगवद्रूपे परमानन्दरूपस्य पुरुषोत्तमस्य स्फूर्तौ सर्वत्रात्मभावो भवति । तथा च सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभाव इति फलितम् । **तव परि ये चरन्ति** इत्यस्य सुबोधिन्यां, **तवेति षष्ठ्या त्वत्सम्बन्धिनं पदार्थं यं कञ्चन परिचरन्ति, परं सर्वात्मभावोऽपेक्ष्यते । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददर्शन एव मृत्युपराक्रमश्रवणा**दित्युक्तम् । एतेन सर्वात्मभावपदे सप्तमीतत्पुरुषः । भगवत्स्फूर्त्तिरभेदेनैवादृतेत्यध्यवसीयते । आत्मपदेन भगवत्प्रीतिरभेदावगाहिनी, न त्वधिष्ठानभेदसंसृष्टा तन्त्रान्तरवत् । यत आत्मनि जायमानो भावो ज्ञानमप्यभेदेनैव वस्तुमहिम्नोत्पद्यते । भावपदेन च **चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत् तन्मयं जग**दिति वाक्योक्ते तादृग्भगवत्स्फुरणे नातिप्रसक्तिः । द्वेषप्रयुक्ततया भावत्वाभावात् । तदेवोक्तं श्रीधरस्वामिभिः, **सर्वात्मभाव एकान्तभक्ति**रिति । **एकान्तभक्तिर्गोविन्द यत् सर्वत्र तदीक्षण**मितितल्लक्षणादस्मदुक्त्या सहैक्यं ज्ञेयम् । तथा सति सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभावः इति निष्कर्षः ॥

स च मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधः । तत्राद्यो नवमस्कन्धेऽम्बरीषस्योक्तः । **सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह** । इति । द्वितीयस्तु शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गीयाणां व्रजसुन्दरीणां दशमे निरूपितः । विप्रयोगदशायां विगाढभावेन सर्वत्र भगवत्स्फूर्तौ सर्वात्मभावः सिध्यति । एतावान् विशेषः पूर्वस्मात् । एतासां

श्रीकृष्णे शृङ्गाररससम्बन्धिभावानां बहूनां सम्भवात्तत्तद्भावसमानाधिकरणः सर्वात्मभावो भजनानन्दानुभावनेऽत्यन्तं निपुण इति शुद्धपुष्टिमार्गीयैस्तोष्टूय्यते। तदाह भगवान् भाष्यकारः, **लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपीति** सूत्रे। **एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेव विवृतं भवति। तत्र विरहभावे अतिविगाढभावेन सर्वत्र तदेव स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वस्मिन्नेव भगवत्स्फूर्तिरपि भवतीत्यथातोहङ्कारादेश इत्यादिना तामुक्त्वा एतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिने**त्यादि ॥

अयं पुष्टिमार्गीयः सर्वात्मभावः शृङ्गाररसमध्यपाती। एतत्प्राप्तौ शुद्धपुष्टिभक्तानामेवाधिकारः। भाष्ये त्वयमेव विशिष्य विवृतः। मर्यादामार्गीयस्तु श्रुतिस्मृतिसुबोधिन्युक्तदिशा अम्बरीषादिभक्तगम्यः। उभयविधोऽप्युभयत्र परमकाष्ठापन्नभक्तिरूप इति कोविदा विदाङ्कुर्वन्तु ॥

न च भ्रमरगीतीयस्य **सर्वात्मभावोऽधिगतो भवतीनामधोक्षज** इति श्लोकस्य विवृतौ, **सर्वोऽप्यात्मनो भाव** इति विवृतत्वान्न पूर्वोक्तं लक्षणमिति वाच्यम्। उद्धवोक्तौ पूर्वोक्तसर्वात्मभावस्याभावात्। किन्तु सर्वोऽप्यात्मनोऽन्तःकरणस्य भावो भवतीनां मम ज्ञानविषयोऽभूदित्यर्थात्। यद्यप्येताः पूर्वोक्तपुष्टिमार्गीयसर्वात्मभाववत्यस्तथाऽप्युद्धवैः स न ज्ञातः, किन्तु तदुक्तशृङ्गाररससम्बन्धिभावमात्रं बुद्धमिति ज्ञेयम्। **मधुप कितवबन्धो मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्या** इत्यादिवाग्विलासैर्योषभूषणसीमन्तिनीभिस्तदतिरिक्तस्यैव स्फुटीकरणात्। न च

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥

—इत्यत्र सर्वात्मभावेन मां शरणं याहीत्युक्तत्वाच्छरणसाधनीभूतस्य सर्वात्मभावस्य न पूर्वोक्तरूपतेति वाच्यम्। सर्वदेहिनामात्मानं शरणं शरणभूतं मां सर्वात्मभावेन याहीत्यभिप्रायात्। सूत्रभाष्ये, अथवेति पक्षान्तरेण अस्यैवाऽर्थस्य आदृतत्वात्। एवं सर्वात्मभावस्य पूर्वोक्त एव महिमा, लक्षणं च पूर्वोक्तमेवेत्यलं विस्तरेण ॥

इतिश्रीमद्गोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणाऽनुचर-
सेवकेन लालूभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेयरत्नार्णवे
सर्वात्मभावविवेकः समाप्तः ॥६॥

॥ ७. फलविवेकः ॥

अथ पुष्टिमार्गीयाणां फलं विचार्यते।

तत्र प्रथमं,

भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।
भक्तिः प्रवर्त्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥

—इत्युद्धववाक्यान्मार्गप्रवर्त्तकत्वेन तुल्यत्वात्तेषां व्रजभक्तानां फलप्रकारो लिख्यते । तत्र,

निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।

—इति द्वितीयस्कन्धीयशुकवाक्याच्छक्तिभिः सहितस्य भगवतः प्रपञ्चे क्रीडा निरोधः। आत्मशब्दस्य भगवद्वाचित्वात्। अनुशयनशब्देन तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिरुच्यते, न तु निद्रा । पुरुषशब्दे पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या तत्र स्थितिरेव शीङ्धातोर्थो, न तु निद्रा । एवमिहापि । अत एव सुबोधिन्यां निबन्धे च,

निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ।
शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणम् ॥

—इत्युक्तम् । सा भगवतो निरोधरूपा लीला त्रिविधा । निरोध्यभक्तानां तामसराजससात्त्विकभेदेन त्रिविधत्वात् तत्तन्मनोरोधकालयै क्रियमाणा लोकानुसारिणी त्रिविधा भवति ।

स्वभावस्यान्यथाभावो न वै शक्यः कथञ्चन ।
अतस्त्रिविधजीवेषु त्रिविधा भगवत्कृतिः ॥

—इति सुबोधिन्याम् । तया त्रिविधलीलया क्रियमाणा भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः । सापि निरोधशब्दवाच्या । नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः कस्येत्यपेक्षायां भक्तानामिति पूर्वस्कन्धसङ्गत्या लभ्यते। अपादानापेक्षायां प्रपञ्चो ग्राह्यः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोध इति सिद्धम् ।

भक्ताः पूर्वत्र निर्दिष्टास्ते रोद्धव्या विमुक्तये ।

—इति निबन्धात् ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥

—इति निरोधलक्षणग्रन्थाच्च ॥ प्रपञ्चाद्रोधेऽपि,

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

—इति न्यायेन प्रपञ्चस्मरणं चेन्न भगवल्लीलानुभवे मुख्योऽधिकारः स्यादतः प्रपञ्चविस्मरणमपेक्षितम् । तदुपसर्गेण लभ्यते । नितरां रोधो निरोध इति, प्रपञ्चास्फूर्तिरिति यावत् । कस्मिन् निरोध इत्यपेक्षायां भगवति निरोध इति । **कृष्णे निरुद्धकरणा भक्ता मुक्ता भवन्ति** हीति निबन्धात् । स हि परमरुच्युत्पादकलीलाजन्यत्वेन परमसुखस्वरूपत्वादासक्तिरूपः । अन्यथा निग्रहमात्रं स्यात् । तत्तु न सुखकरम् । **मनोनिग्रहकर्षिता** इति वाक्यात् प्रपञ्चविस्मृतावेव भगवत्सुखाऽनुभवादासक्तिरूपत्वं सिद्ध्यति निरोधस्य । अतः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधपदवाच्येति ।

इति नन्दादयो गोपा कृष्णरामकथां मुदा ।
कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविदन् भववेदनाम् ॥
शय्यासनाटनालापस्नानक्रीडाशनादिषु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥

—इत्यादौ तथैव निरूपितत्वात् । तथा च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिसम्पादिका प्रपञ्चाधिकरणिका भगवल्लीला निरोधपदवाच्या । सेयं भगवद्धर्मः । तादृशलीलाजन्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधपदवाच्या सा जीवधर्मः । तदुभयं दशमस्कन्धे प्रतिपाद्यते,

समुदायो जन्मवाची क्रीडायुक्तस्य वै हरेः ।
प्रपञ्चविस्मृतिः सक्तिर्भक्तानां चाऽपि योगतः ॥

—इति निबन्धात् ॥

तत्र प्रथमं तामसप्रकरणम् । व्रजस्थानां तामसत्वं त्रिविधम्—अविहितभक्तिरसानुभवसाधनरूपं पारिभाषिकमेकम् १ । धर्मविशेषरूपं द्वितीयम् २ । भगवन्मायाकृतं तृतीयं ३ च ।

तत्राद्यं तु—स्वमनोरथानुकूललोकसदृशभगवल्लीलारुचिमत्त्वबाह्यदर्शनैकाभिलाषवत्त्वस्ववियोगासहिष्णुत्वादिरूपम् । तामसा हि हठप्रधानास्तेषां यत्राग्रहः पतति स न गच्छति, ज्ञानरहिता मुग्धाश्च भवन्ति । ज्ञानराहित्यादेव लोकवेदोल्लङ्घनं कुर्वन्ति । व्रजस्था अपि भगवति परमाग्रहवन्तो लीलानुपयुक्तज्ञानशून्याः । **एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानामिति** वाक्याद्भगवदर्थं लोकवेदोल्लङ्घनशीलाश्चेत्येतावद्धर्मसाम्येन तामसत्वमुच्यते, परोक्षवादाय । **परोक्षप्रिया इव हि देवा** इति श्रुतेः । **परोक्षं मम च प्रियमिति** भगवद्वाक्याच्च । इदं तामसत्वं तामसप्रकरणे सर्वेषु भक्तेष्वनुगतम् । द्वितीयं तु यत्र यत्रोद्गच्छति तत्र तत्र तादृशकार्यं करोति । यथा—

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥

—इत्यादिवाक्यानि । इदं तामसत्वं भावविशेषरूपम् । एवं राजसत्वसात्विकत्वे अपि भावविशेषरूपे । अत एव तामसप्रकरणस्थाया एव कस्याश्चिद्राजसीत्वम्, अन्यस्याः सात्त्विकीत्वं, कस्याश्चिन्निर्गुणात्वमुच्यते । अतो ज्ञायते इदं तामसत्वादिकं भावविशेष एव । अत एव **मधुप कितवबन्धो** इत्यादौ एतस्य तामसत्वस्यानुवृत्ती राजसप्रकरणेऽपि दृश्यते । तृतीयं तु भगवन्मायाकार्यम् । मायाऽत्र लीलासृष्टिस्थजीवसम्बन्धिनी ज्ञेया । **न ब्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ मम मायया** इत्यत्र, इयं **विशेषमाये**त्यादिना सुबोधिन्यामतिरिक्तायाः प्रदर्शितत्वात् । **वैष्णवीं व्यतनोन्माया**मित्यत्र मूले वैष्णवीपदाच्च । अतः सा पशुपुत्रगृहाद्यासक्तिं जनयति । तत्कार्यं व्रजस्थेषु प्रतीयते । **अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेणे**ति वाक्यात् । क्वचिद् भगवद्विस्मृतिं जनयति । **नैवाऽशृणोद्वै रुदितं सुतस्य से**ति वाक्यात् । **अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावि**तिवाक्याच्च । क्वचिन्मायिकधर्माणां भगवति प्रतीतिः **मेहनादीनि वास्ताव**ित्यत्र निरूपिता । **यत् सम्परेतः पुनरेव बालक** इत्यादिवाक्यान्यपि अज्ञानमूलानि विशेषमायाकार्यभूतेन तामसत्वेन । अत एतस्य दोषरूपत्वम् । इदं मायाकार्यरूपं तामसत्वं भगवान् क्रमेण

लीलाभिर्नाशयति । अग्रे निवर्तनीयस्यापि पूर्वं स्थापनं त्वत्यन्तविरुद्धसाधनवत्स्वपि ब्रह्मादिदुरापफलदानेन पुष्टिमार्गीयभगवन्महिमख्यापनार्थमिति ज्ञेयम् । तामसप्रकरणीयलीलासमाप्तौ इदं मायाकार्यं तामसत्वं निवृत्तम् । एवं तामसानां निरोधे जातेऽग्रिमकार्यार्थंचिकीर्षितलीलाप्रतिबन्धकीभूतस्य आद्यतामसत्वस्य वियोगाऽसहिष्णुत्वलोकवेदोल्लङ्घनशीलत्वादिरूपस्य निवारणम् । अत एव **निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन् कुलवृद्धबान्धवा** इत्युक्त्वापि न कृतवत्यः । तामसभावस्य परिहृतत्वात् । ततो राजसभावः । स च,

विकुर्वन् क्रियया चाधिरनिवृत्तिश्च चेतसः ।
गात्राऽस्वास्थ्यं मनोभ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥

—इतिवाक्यान्मनोविक्षेपः । अत एव,

भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् ।
आत्मत्वाद् भक्तवश्यत्वात् सत्यवाक्त्वात् स्वभावतः ॥

—इत्यादिसन्देशोपदिष्टात्मज्ञानम् एतासां जातम् । तेन नास्माकं भगवद्वियोग इति बुद्धम्—

ततस्ताः कृष्णसन्देशैर्व्यपेतविरहज्वराः ।
उद्धवं पूजयाञ्चक्रुर्ज्ञात्वाऽऽत्मानमधोक्षजम् ॥

—इति वाक्यात् ॥

एवमात्मत्वेन ज्ञानानन्तरमपि, **दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लव**मितिवाक्यादुपदिष्टज्ञानं तिरोभवति । रजोगुणेन

विक्षेपकरणात् । तथा सति भगवद्विरहोऽस्तीति ज्ञानात् पुनः खेद एव । यावद्राजसभावस्तावदुपदिष्टस्फूर्तौ विरहाऽभावज्ञानात् सुखम् उपदिष्टविस्मृतौ विरहज्ञानाद् दुःखमित्युभयं वर्त्तत इति ज्ञेयम् ॥

ततो राजसभावस्याऽपि निवृत्तौ सत्त्वम् उर्वरितम् । तदा सात्त्विका उच्यन्ते । तत्र हि, **सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान**मितिवाक्याद् उद्धवद्वारोपदिष्टं ज्ञानं स्थिरमभूत् । अत एव कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे, **गेहञ्जुषामपि मनस्युदियात् सदा नः**, इत्येव प्रार्थितम् । अन्यथा पुरःस्थिते भगवति व्रजे भगवदागमनं प्रार्थयेयुः । अतो भगवच्छास्त्रप्रकारेण भगवन्मेलनं समीचीनं सार्वदिकं चेति ताभिर्बुद्धमित्यध्यवसीयते । ततः सत्त्वनिवृत्तौ निर्गुणावस्था । ततो भगवद्रूपतायां नित्यलीलाप्रवेशो मुक्तिः । **मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति**रिति । ततो रमणादिकमपि सर्वं पुरुषोत्तमात्मकमित्याश्रयप्राप्तिरिति भगवदीयैर्विभावनीयम् ॥

अथाधुनिकानां पुष्टिमार्गीयाणां फलं लिख्यते ।

तत्र श्रीमद्भागवते द्विधा बोधोऽस्तीति ज्ञेयम् । तत्रैको वाचनिको द्वितीय आर्थिक आध्यात्मिकशब्दवाच्यः । तत्र वाचनिको हि शाब्दबोधमर्यादया जायते । द्वितीयस्तु लीलातात्पर्यादिज्ञानानन्तरं ज्ञानविशेषाज्जन्यते । तत्राद्यो यथा । **अहं भक्तपराधीन** इति नवमस्कन्धे भगवद्वाक्यश्रवणाद् भगवान् भक्ताधीन इत्यवगत्यात्मकः । द्वितीयस्तु **गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद्भगवा**निति वाक्यात्

तादृशलीलायास्तात्पर्यज्ञानानन्तरं पुष्टिभक्तिपरवशत्वं भगवतो निर्द्धार्यते तत्र ज्ञेयः। यथा वा **योषित्सङ्गाद्यथा पुंस** इति वाचनिकः। **वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयम्भूर्हरतीं मन** इत्यत्रार्थिकः। एवं सर्वत्रोह्यम्। सोऽयं सुबोधिनी-निबन्धादावाध्यात्मिकः पक्षस्तत्तल्लीलाप्रसङ्गे साधितोऽस्ति। एवं सति आधुनिकपुष्टिस्थानां कथं प्राप्तिरिति जिज्ञासायाम्, **एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्,** इत्यादिभिः प्रकारलाभेऽपि,

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते॥

—इत्यादिवाक्यैर्नैर्गुण्यावस्थानन्तरं फलप्राप्तिरित्याद्याकारकसिद्धान्तसिद्धावपि नैर्गुण्यानन्तरं फलमित्यार्थिकोऽपि इति सिद्धान्तः सम्पद्यते। सोऽयं भागवतमूलकयोः सुबोधिनीनिबन्धयोर्वर्त्तत इति ततो बोधसौकर्यायोद्धृत्य लिख्यते॥

तत्र येषु जीवेषु भगवता पारमार्थिकफलविशेषसाधनार्थमलौकिकाऽनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तिबीजरूपा स्थापितास्ति ते पुष्टिमार्गीयाः। तेषां साधनैः फलं भविष्यतीति प्रकारो निर्द्धार्यते। तत्र, **त्रैगुण्यः सर्वं एव** हीति भगवद्वाक्यात् ते मायाकार्यतामसादिगुणैर्व्याप्ताः सन्ति। यद्यपि सर्वेषु त्रयो गुणाः सन्ति, तथाऽपि, प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन, यस्मिन् यस्य गुणस्याऽऽधिक्यं स तेन गुणेन व्यपदिश्यते। तत्र सात्त्विकानां सेवाश्रवणादिसाधनैः शीघ्रं प्रेमोत्पत्तिः। अत एवोक्तं निबन्धे **सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिण** इति। निबन्धीयसेवाप्रकरणे **सात्त्विकानुपदिश**तीति च। अतस्ते प्रथमाधिकारिणः, शिष्टौ मध्यमहीनौ। अत एव भक्तिस्कन्धीयभक्तेषु हीनमध्यमोत्तमाः सर्वेऽपि कथिताः। **पुंसामीशकथाः प्रोक्ता हरेश्चास्यानुवर्तिनाम्** इत्यनेन सामान्यतः सर्वेषां भक्तत्वं सूचितम्। अधुना तु कलिकालदोषान्मोहलोभादियुतास्तामसा राजसा बहवः सन्ति। ते हि पूर्वस्थापितस्य पुष्टिभक्तिबीजस्य अनश्वरत्वेन सत्त्वाद् भगवत्परिचर्याश्रवणादि कुर्वाणा अपि दोषप्राबल्याद् न प्रेमलक्षणां भक्तिं लभन्ते। प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र कारणत्वात्। तेषाम्, **आदरः परिचर्याया**मित्यादिभगवदुक्तसेवाश्रवणादिसाधनैर्बीजदार्ढ्ये सति सेवयैव क्रमेण तमोरजःसत्त्वानि निवर्त्तन्ते। **मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते** इत्यादिवाक्यात्। तदेतद् गोकुलस्थानां प्रसङ्गे सूचितं च। यतस्तेषां पूर्वं तमो निवृत्तम्। पश्चाद्रजःसत्त्वे। तदुक्तं निबन्धे,

इतोऽपि चेद्धरिर्गच्छेन्नीत्वा सर्वस्य तामसम्।
राजसास्ते भविष्यन्ति गोकुलस्था न संशयः॥
उभये च ततस्त्वग्रे सात्त्विकास्त्वगुणास्ततः।
त्रयोऽपि सम्भविष्यन्ति मुक्तौ तेषां निरूपणम्॥

—इति। **इतोऽपि चे**दित्यादि। ननु तामसप्रकरणीयलीलासमाप्तिपर्यन्तं गोकुलस्थानां तामसत्वं स्थितमेव पश्चाद्भगवन्मथुरागमनाऽनन्तरं लीलानां बाह्यतस्तिरोभावाच्छास्त्रीयसाधनानां च गोकुलस्थेऽभावात् कथं तामसभावनिवृत्तिरित्याशङ्क्य तन्निवृत्तिप्रकारमाहुः। इतोऽपि चेदित्यादिना। यद्यपीह भक्तिशास्त्रीयमर्यादाविचारे तामसत्व-

निवृत्तौ न किञ्चित् कारणं, कारणाभावेऽपि यदि कार्योत्पत्तिस्तदा सर्वमर्यादोच्छेदः स्यात् । तथापि हरिश्चेत्तामसत्वं स्वयं गृहीत्वा गच्छेत् तदा शास्त्रीयमर्यादाया दुर्बलत्वाद् तामसत्वं गच्छत्येव । अतः प्रमेयबलस्यैव मुख्यत्वं, न प्रमाणबलस्येति प्रमेयबलेन राजसास्ते भविष्यन्ति । अस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति । अतो न कश्चिद्विरोधः । न वा मर्यादाभङ्गः । प्रमाणबलविचारे तथात्वेऽपि प्रमेयबलविचारेण समाधानादिति कारिकार्थः फलितः । यद्यपि लीलासृष्टिस्थभक्तास्तु, **यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिरूपिणी, गोप्यो गाव ऋचस्तस्य,** इत्यादिभिः कृष्णोपनिषत्स्वतिश्लाघितस्वरूपाः प्रापञ्चिकविलक्षणास्तथाऽप्यंशविशेषे दृष्टान्तीकरणान्न दोषः । न च पुष्टिभक्तेर्निर्गुणत्वात्तद्वतो राजसत्वं तामसत्वं च न सम्भवतीति वाच्यम् । वृत्रे तामसत्वदर्शनात् । **रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मन** इति वाक्यात् । **अजातपक्षा इव मातरं खगा** इत्यादिवाक्यैर्वृत्रस्य पुष्टिभक्तत्वनिर्द्धारात् । अतो भक्तेर्निर्गुणत्वेऽपि भक्तानां सगुणत्वमस्त्येव । **अभिसन्धाय यो हिंसा**मित्यादिवाक्यैस्तादृक्कामजन्याया एव भक्तेः सगुणत्वं, न त्वस्याः । अत इयं भक्तिर्निर्गुणैव । भक्तानां तु त्रैविध्यं वर्तत एव ॥

अत आधुनिकानां पुष्टिभक्तानां साधनसापेक्षत्वादादित आरभ्य सेवाश्रवणाऽऽदिप्रकारस्तामसादिगुणनिवृत्तिप्रकार आध्यात्मिकरीत्या निरूप्यते । तथा हि । यथा लीलासृष्टौ तामसप्रकरणारम्भे प्रथमाध्याये भगवदाविर्भावोत्सवस्तथेहापि साधकस्य श्रीमूर्तेराविर्भावोत्सवः । अत एव निबन्धे सेवाप्रकरणे, **एनमुद्धरिष्यामीति**

तदा मृदादेः प्रादुर्भूत इत्युक्तम् । मूर्त्तिरूपेण प्रभोराविर्भाव एव अङ्गीकृतस्तथा यत्र । यथा, **नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुल** इत्यनेन प्रादुर्भूतभगवत्सुखानुभवप्रतिबन्धकज्ञाने वसुदेवस्य कारणता एवमत्रापि गुरोः सकाशाद् भक्तिमार्गप्रतिबन्धकज्ञानम् । ततः पूतनामरणं, सा चाऽविद्यारूपा । **अविद्या पूतना नष्टा,** इतिवाक्यात् । न च पूतनाबकादीनामविद्यादम्भादिरूपत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । **लोभक्रोधादयो दैत्या** इति कृष्णोपनिषत्सु सर्वेषां दैत्यानां परिदृश्यमानस्वरूपातिरिक्तलोभादिरूपत्वेन प्रतिपादनात् । **लोभक्रोधादयो दैत्या** इत्यत्रादिशब्देन सर्वेषां संग्रहात् । एतदुपनिषन्मूलिकैव धेनुकादौ देहाध्यासत्वाद्युक्तिः सुबोधिन्यामिति ज्ञेयम् । एवं सति तत्र अविद्यारूपा पूतना नाशिता तथेहापि भगवद्बहिर्मुखत्वसम्पादिका अविद्या सेव्यमानेन प्रभुणा नाश्यते । **सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुष**मितिवाक्यात् । तत्र यथा वसुदेवमुखादुत्पातश्रवणे तन्निवृत्त्यर्थं श्रीनन्देन **हरिं जगाम शरण**मिति वाक्याच्छरणागमनं कृतं तथेह साधकेन गुरुद्वारा भक्तिमार्गप्रतिबन्धकानि श्रुत्वा तन्निवृत्तये हरिशरणागमनं कार्यम् । निबन्धे,

आद्ये तु भगवन्मार्गे बाधकानि बहूनि हि ।
द्वितीये तदभावो हि हरिणैव भवेदिति ॥

तत्र यथा पूर्वं सञ्चितस्वासक्तिविषयीभूतभगवदनुपयुक्तगृहरूपशकटस्य भक्तिरूपचरणेन उत्क्षेपणमेवं साधकस्याऽपि भगवदनुपयुक्तवस्तुसम्बन्धो निवर्तते । तृणावर्तो भगवत्साक्षात्कारप्रतिबन्धरूपो रजोगुणात्मा हतः । एवमस्यापि भजनप्रतिबन्धरूपो रजोगुणो

नश्यति । ततो यथा श्रीयशोदाया विश्वरूपदर्शनेन महिमज्ञापनं तथेहापि साधकस्य सेव्यस्वरूपे स्वप्नादिद्वारा कश्चिदनुभावो ज्ञाप्यते । ततो गर्गेण एकान्ते भगवन्नामान्युक्तानि तत्र रूपगुणलीलावैशिष्ट्यं निरूपितम् ।

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥

—इत्यनेन सन्तीति प्रयोगेण तेषां नामरूपगुणकर्मणां नित्यत्वं बोधितम् ॥

तथा च सिद्धमेतत् । साधकेन भगवदीयमुखाद् गुणलीलाविशिष्टानां नाम्नां दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं स्वरूपं श्रुत्वा तत्तल्लीलासंयुतस्वरूपगुणस्मरणपूर्वकं तन्नाम ग्राह्यम् । यथा गोवर्द्धनोद्धरणधीर इतिनामग्रहणे गोवर्द्धनोद्धरणात्मकलीलाविशिष्टं वामकरकमलधृतगोवर्द्धनं श्रीकृष्णस्वरूपं ध्यानेयमिति । एतच्च नामकरणप्रसङ्गसुबोधिन्यां विस्तृतं श्रीमदाचार्यचरणैः ।

ततो जानुरिङ्गणलीलायां, द्वे **जानुनी सुतलं विश्वमूर्त्ते**रिति वाक्याज्जानुनोः सुतलाधिदैविकत्वात् । तत्र च दैत्यानां निवासाज्जानुभ्यां गमनेन गुप्ततयैवालौकिकप्रकारेण दैत्यमर्दनमाचरितम् । तथेहापि सेव्यमानो भगवान् अनेकधा स्थितान् अज्ञातानपि बहूनासुरभावान् दूरीकरोति । चौर्यादिप्रसङ्गे व्रजसुन्दरीभिर्भगवतो दोषेषु निवेदितेषु महिमज्ञानाभावेऽपि केवलस्नेहाद् मातृचरणैर्न दोषा गृहीताः । **न ह्युपालब्धुमैच्छ**दितिवाक्यात् । एवमेव भगवदीयो ज्ञानरहितोऽपि भजनस्वभावान्न भगवति दोषं गृह्णाति । ततो मृद्भक्षणप्रसङ्गे **नाहं भक्षितवानम्बे**त्यादिना सर्वसाधारणरीत्या प्रतीतोऽशनरूपो धर्मो मयि नास्ति । **क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य** इति श्रुतेर्भक्षणकारणीभूतक्षुधो मनुष्याऽसाधारणधर्मत्वेन मय्यभावादित्युक्तं हरिणा । तथा च क्षुधितः सन्नाश्नाति, भक्तिपूर्वकं भक्तेन दत्तमश्नात्येव ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

—इति वाक्यात् । अशनं चात्र भोगो, न तु भक्षणमात्रम् । पुष्पादीनां संग्रहात् । तथा च सर्वमेव वासोभूषणस्रगादि भक्त्या दत्तं स्वीकरोति । अत इमं प्रकारं बुद्ध्वा नैवेद्यादि भक्त्यैव समर्पणीयमिति लभ्यते स्म । एतत्तु मृद्भक्षणप्रसङ्गटिप्पण्यां स्फुटम् । श्रीमातृचरणानां साधारणरीत्याऽशनधर्मे प्रतीते मुखं व्यादाय विश्वरूपं प्रदर्श्य सर्वसाधारणनिखिलधर्माऽभावो बोधितः । अग्रे तु, **यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गति**रितिवाक्यात् स्नेहस्य सर्वथा तिरोधाने, **वैष्णवीं व्यतनोन्माया**मितिवाक्याल्लीलास्थजीवनियामिकया वैष्णव्या मायया मोहयित्वा स्नेहं वर्द्धितवान् । एवमस्यापि सेव्यस्वरूपे लौकिकभावस्फूर्त्तौ तन्निराकृतये भागवताद्यर्थविशेषस्फुरणेन महिमानं बोधयति । तत्राप्यत्यन्तमहिमस्फूर्त्तौ स्नेहोपचारशैथिल्ये स्नेहिभक्तसङ्गादिना स्नेहोपचारश्रद्धां दृढयति भगवान् । ततो, **द्रोणो वसूनां प्रवर** इत्यादिप्रश्नोत्तराभ्यां श्रीनन्दयशोदयोर्भक्तौ महापुरुषकृपैव कारणमिति सिद्धान्तितम् । एवमिहापि श्रीमदाचार्यचरणश्रीविट्ठलेश्वरकृपातो भक्तिर्भवतीति ज्ञेयम् । ततो मातृचरणानां

दधिमन्थनावसरे भगवद्गुणगानं, **दधिनिर्मन्थने काले स्मरन्ती तान्यगायते**तिवाक्यात् । एवं साधकेनापि गुणगानादि कुर्वतैव व्यावृत्तिः कार्या । ततो दधिमण्डभाजनभेदः । शिक्यस्थनवनीतस्य मर्कटेभ्यो दानम् । तदुभाभ्यामिदं सिद्धयति—

भगवदावेशाभावदशायां भगवदितरभोगोपयोगबुद्धया सम्पादितान् पदार्थान्नाङ्गीकरोति भगवान् । एवं सति समर्पणीयस्य वस्तुनः संपादनदशामारभ्य भगवदुपयोगसमयावधि चित्तस्य कृष्णैकपरतैव रक्षणीयेति बोद्धव्यं साधकेन । ततः श्रीयशोदा दाम्ना बद्धुं प्रवृत्ता । तथा च बद्धः । यदा खेदं दृष्टवान् भगवाँस्तदा कृपया भक्तवश्यतां सूचयन् बद्धोऽभूत् । साधकोऽप्यनेकसंभृतसपर्यया न पुरुषोत्तमं वशीकर्त्तुं शक्नोत्यपि तु भक्त्यैव । ततो यमलार्जुनप्रसङ्गे भगवदीयनारदसमागमेन श्रीमदरूपमहादोषजन्यस्त्रीसङ्गादिनिवृत्तौ व्रजे वृक्षदेहं प्राप्य स्थितौ नलकूबरमणिग्रीवौ हरिर्मोचितवान् । तत्रापि, **तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महाऽऽत्मने**ति भक्तानुगृहीतौ **मोचयिष्यामी**त्युक्तवान् प्रभुः । अतो भक्तानां सङ्गमः सकलपुमर्थसाधक इति सिद्धम् । ततो **गोपीभिः स्तोभितोऽनृ**त्यदित्यत्र भक्तिवश्यत्वं स्फुटमेव । ततो वृन्दावनक्रीडा । तत्र, **चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ**वितिवाक्याद्, भ्रमरचक्रसूक्ष्मदण्डकाष्ठखण्डकृत्रिमरथवादित्राकर्षणादीनि क्रीडापरिच्छदानि गृहीत्वा क्रीडति हरिः । एवं सति सेवायामपि तानि स्थापनीयानि । **एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने** इति पञ्चदशाध्याये वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

—इति भगवद्वाक्याच्च । विस्तृतं चैतत् सेवाकौमुद्याम् । ततो वत्सासुरवधः । स हि वत्सचारणसामग्रीरूपाणां वत्सानां दोषरूपः । तस्य निवारणेन वत्सा निर्दोषाः कृताः । एवमिहापि सेवोपयोगिसामग्री प्रभुणा शोध्यते । तत्र यथा वयस्यानां भक्तानां दोषरूपो लोभाऽनृतसहितदम्भात्मको नाशितस्तथेहापि लोभाऽनृतसहितो दम्भादिदोषः सेवया नश्यति । तत्र यथा, **इति नन्दादयो गोपा** इति वाक्याद् गुणगानं प्रेम च सूचितं, तथात्र भगवदीयादिरूपगुणगानम् । एव प्रमाणप्रकरणसमाप्तौ यथा तेषां प्रेमपूर्णत्वं सिद्धं तथात्र साधकस्य एतावत्साधनसम्पत्तौ प्रेम पूर्णमुत्पद्यते । तत्र यथा देहाध्यासरूपो धेनुको नाशितस्तथात्र सेवाकर्तुर्देहस्य स्वकीयत्वाध्यासो गच्छति । यथा कालीयशिरांसि विषसंसृष्टेन्द्रियरूपाणि चरणारविन्देन भक्तिरूपेण विमर्द्य शोधितानि, **अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि न** इति वाक्यात्, तथेहापि विषयोन्मुखानीन्द्रियाणि भजनेन संशोध्य भगवत्पराणि क्रियन्ते । यथा इन्द्रियदोषाभिमानिनो दावाग्नेः सकाशात् सर्वेषां रक्षा, तथेहापीन्द्रियदोषनियामकादासुरभावाद् भक्तस्य रक्षा । यथा अंतःकरणदोषात्मप्रलम्बो हत एवमिहापि सेवां कुर्वतोऽन्तःकरणदोषा निवर्त्तन्ते । यथा अज्ञानात्मा आत्मदोषो द्वितीयो दावाग्निस्तन्निवृत्तिः कृता, तद्वदत्रापि स्वरूपाज्ञाननिवृत्तिर्भवति । यथा भक्तानां भावविशेषेण गानम् अष्टादशाध्याये निरूपितं, तथा इहापि सेवाया

अनवसरे भगवतः कीर्त्तनादिरूपं गानम्। तत इन्द्रयागभङ्गं कृत्वा स्वयागः कारितः। तत्र शक्रकृतोपद्रवे गोवर्द्धनोद्धरणेन व्रजो रक्षितः। तथा साधकैरन्याश्रयो न कर्तव्यः॥

एवं सति केवलभगवदाश्रये यदि कश्चिदुपद्रवो भवेत्, तदा भगवान् पालयिष्यतीति विश्वासो रक्षणीयः। एवं भगवदुक्तवर्णाश्रमधर्माचरणेन परोपकारादिधर्माचरणेन च वैष्णवान्नभक्षणेन अन्याश्रयत्यागेन च भगवान् सेव्यः। ततः कुमारिकाव्रतप्रसङ्गे यज्ञपत्नीव्रतप्रसङ्गे च यथाऽऽध्यात्मिकः पक्षः सिद्धः। तदुक्तं निबन्धे—

कृष्णवाक्यं सदा कार्यं मायामोहं निवार्य हि।
वृक्षवत्तु स्थितिः कार्या शुद्धान्नेन च वर्त्तयेद्॥ इति।

अयमर्थः–व्रतप्रसङ्गे अग्निकुमारैर्लज्जां परित्यज्य सर्वं कृतम्। तेन भगवत्प्रसादोऽभूत्। अतो भगवद्वाक्यं सर्वथा कर्त्तव्यम्। तदत्र श्रुतिस्मृत्यादिरूपं कर्त्तव्यमिति फलितम्। **मायामोहं निवार्य वृक्षवत्तु स्थितिः कार्ये**ति। मायया जातो यो मोहो ममेदमित्यज्ञानाऽऽत्मकस्तं दूरीकृत्य वृक्षवत् केवलपरोपकारितया स्थेयम्। **अहो एषां वरं जन्म** इत्यारभ्य, **तोक्मैः कामान् वितन्वते** इत्यनेन परोपकृतेः प्रभुणोपदिष्टत्वात्। **शुद्धान्नेन च वर्तये**दिति। **एषा वै बाधते क्षुन्न** इति गोपविज्ञापितो, **मां ज्ञापयत पत्नीभ्य** इत्युक्त्वा यज्ञपत्नीसन्निधौ प्रेषयित्वा ताभिरानीतेन अन्नेन गोपानां तृप्तिः सम्पादिता। ता हि भगवदीयाः। **भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशया** इति वाक्यात्। अत

इदमत्र लब्धम्– वैष्णवानामेवान्नं ग्राह्यम्। तत उक्तम् **शुद्धान्नेन च वर्तये**दिति।

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः॥

इति वाक्यात्। यथा तासामासक्तिरेवं साधकस्याप्येतावत्साधनसम्पत्तावासक्तिः सिद्ध्यति। प्रतिबन्धकपापनाशे भगवत्प्रसादे च क्रियमाणायाः श्रवणादिरूपायाः पोषो बीजभावदार्ढ्यव्यसनभावरूपो भगवति भवति। ततो वृद्धौ क्रमेण गुणानां नाशः। लीलासृष्टिस्थानां यथा,

दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्॥

इतिवाक्याद् व्यापिवैकुण्ठात्मकाऽक्षरब्रह्मानुभवस्तथा पूर्वोक्तरीत्या सेवया व्यसनसिद्धौ गुणनाशे ब्रह्मभावः।

स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः।
येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते॥

इति वाक्यात्। ततः फलप्रकरणे यथा सर्वात्मभाववतीनां तासां भजनानन्दानुभवस्तथेह साधकस्यापि सर्वात्मभावोत्पत्तौ सदैव पुरुषोत्तमाभिर्भावात् सेवायां भजनानन्दानुभवः फलति। ततो, **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते** इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या स्थूललिङ्गशरीरयोर्नाशे भगवल्लीलोपयोगिदेहं प्राप्य नित्यलीलायां प्रविशति। स एव मुक्तिपदार्थः। **मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थि-**

तिरिति लक्षणात्। तत्र च, **सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति**श्रुत्युक्तरीत्या पुरुषोत्तमेन सह पुरुषोत्तमात्मकानां पुरुषोत्तमात्मकभोगाशनमाश्रयप्राप्तिरिति निष्कर्षः।

निरोधलीलामुक्त्वाथ मुक्तिस्तदनुवर्ण्यते।
मुक्तानामाश्रयः कृष्णो नान्येषामिति शास्त्रतः॥

इति सुबोधिन्याम्॥

इति श्रीमद्गोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन
लालुभट्टोपनामबालकृष्णेन कृते प्रमेय-
रत्नार्णवे पुष्टिमार्गीयफलविवेकः
समाप्तिमफाणीत्॥७॥

ख्यातिविवेकः

श्रीगिरिधरस्तनोतु मङ्गलानि।
(प्रमेयरत्नार्णवे उत्तरार्धम्॥)

श्रीमद्गोवर्धनाधीशं गोपिकाप्राणवल्लभम्।
रासक्रीडारतं वन्दे भजनानन्दलब्धये॥१॥

घोषसीमन्तिनीनेत्रचकोरचयचन्दिरम्।
वन्दे श्रीबालकृष्णाख्यं प्रभुमानन्दमन्दिरम्॥२॥

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यान्पुष्टिमार्गप्रवर्तकान्।
श्रीविट्ठलेशचरणानाश्रये कृष्णतुष्टये॥३॥

ये संक्षेपेण पूर्वार्द्धे पदार्था विनिरूपिताः।
तद्व्यासं कर्तुमारब्धमुत्तरार्द्धं मयाऽधुना॥४॥

तत्र पूर्वार्द्धे पूर्वं प्रपञ्चविवेक उक्तस्तद्दार्ढ्याय ख्यातिस्वरूपनिरूपणमावश्यकम्। ख्यातिबोधं विना प्रपञ्चस्वरूपस्याऽऽकलयितुमशक्यत्वात्। अतस्तृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रदर्शितपद्धत्या पूर्वं ख्यातिविचार्यते।

तत्र मनःसंयुक्तचक्षुरिन्द्रियेण शुक्तेः संयोगे तज्जन्यं सामान्य-

ज्ञानमुत्पद्यते । इदं सामान्यज्ञानमिन्द्रियार्थसंयोगजन्यं संशयादीनां सर्वेषां ज्ञानानां पूर्वं सम्भवति । तत उद्भूतसत्त्वगुणस्य बुद्ध्या साहित्ये भ्रमात्मकं ज्ञानं निश्चयशब्दवाच्यमुद्भवति । अत एव निबन्धे सर्वनिर्णय उक्तम्—'**सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाण**'मिति ।

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥

इति कपिलवाक्येन संशयादिज्ञानानां बुद्धिवृत्तित्वेन गणनात् । भागवतमते बुद्धेरेव विशिष्टज्ञानजनकत्वम् । **द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रह** इति बुद्धिलक्षणात् । अतो मनःसंयुक्तचक्षुषा सामान्यज्ञाने जनिते पश्चात्सत्त्वादिगुणसहितया बुद्ध्या तारतम्येनाऽनेकप्रकारकं जायमानं ज्ञानं संशयाद्युच्यते । अत एव सुबोधिन्यामुक्तं—**द्रव्यस्य घटादेः स्फुरणे सति शब्देन संस्कारेणाऽऽलोकेन वा, तद्विशिष्टज्ञानं, यस्मात्केवलं चक्षुषा ज्ञाने तारतम्यं न स्यादिति ।** अत एव लक्ष्मीतन्त्रे त्रयोदशाध्याय उक्तम्—

चक्षुषालोच्य वस्तूनि विकल्प्य मनसा तथा ।
अहम्मत्याप्यहंकाराद् बुद्ध्यैव ह्यध्यवस्यति ॥ इति

अन्ये तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रं प्रति मनइन्द्रियविषयाणां कारणता, न तत्र बुद्धेर्निवेश इत्याहुः । अस्मन्मते तु भागवततृतीयस्कन्धीयवाक्यात्संशयादीनि ज्ञानानि बुद्धिरुत्पादयति । अतः प्रत्यक्षज्ञाने मनइन्द्रियविषयाणां सामान्यज्ञानोत्पादकत्वम् । बुद्धिस्तु विशेषाकारेण संशयादिशब्दवाच्यानि ज्ञानानि जनयतीति तेभ्योऽयमितरोऽस्माकं पन्थाः । तत्र चक्षुःशुक्तिसंयोगे सामान्यज्ञानोत्तरं माया भगवतः शक्तिस्तमोगुणोद्भवेन बुद्धिं व्यामोहयति तदेयं शुक्तिरिति बोधो न जन्यते । **प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव** चेति भगवद्वाक्यात्तमसा ह्यज्ञानस्योत्पादितत्वात् ।

तथा च पदार्थयाथात्म्यस्फुरणाभावान्मायामोहिता बुद्धिः रजतसंस्कारप्राबल्याच्चाकचक्यादिधर्मसादृश्यमादाय रजतं तत्र निर्माति । तदिदं बौद्धमेव रजतं बुद्ध्या विषयीक्रियते । न तु सामान्यज्ञाने चक्षुर्विषयीभूतमिति विवेकः । तदानीं रजतस्याभावात्सामान्यज्ञानानन्तरं बुद्ध्या रजतोत्पादनात् । विशेषज्ञाने तु रजतस्य कल्पितत्वेनाऽऽन्तरत्वाद् बुद्ध्यैव ग्रहणं, न त्विन्द्रियैः । अतः सामान्यज्ञाने तु शुक्तिरेव विषयीभूता । तस्या एव सामान्यज्ञानम् । विशेषज्ञानं तु बुद्धिकृतमिति तत्र बौद्धमेव रजतं विषयीभवतीति निष्कर्षः । तदुक्तम्—**अनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरस** इत्यस्य सुबोधिन्याम् । **रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते, विषयीक्रियते । तत्र सा बुद्धिरेव कारणम् ।** इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषेति निरूपितम् । अत एव प्रथमस्कन्धे **तेजोवारिमृदां यथा विनिमय** इत्यस्य सुबोधिन्यां **तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचितोये** इत्यारभ्य, **शुक्तिरजतादि**ष्वित्यन्तेन नानाभ्रमानुक्त्वा भ्रमविषयाणां बुद्धिजन्यतोक्ता **यथा जीवानां बुद्धिकल्पिता** इत्यनेन । निश्चयात्मके ज्ञाने त्विन्द्रियार्थ एव बुद्ध्या गृह्यते । न तत्र बुद्धिकल्पितो विषयः । इन्द्रियतदर्थयोर्मध्ये यद्बुद्धावन्यदेव भाति तन्मृषा । तादृशं ज्ञानं भ्रमात्मकम् ।

एवं सति इन्द्रियेण गृह्यमाणाद्विषयाच्छुक्त्यादिरूपादन्यस्य रजतादेः ख्यातिरन्यख्यातिरित्युच्यते। तदिदं भ्रमात्मकं ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपं विपर्यासशब्दवाच्यम् । अत एव **विपर्यासो भिन्नार्थप्रतिपादक** इत्युक्तं सुबोधिन्याम् । 'भिन्नार्थ' इत्यत्रेन्द्रियसंयुक्तार्थाद्भिन्नोऽर्थ इत्यूह्यम् । एतावता निरुपाधिभ्रमे इन्द्रियाणि सन्तमेवार्थं विषयीकुर्वन्ति, न त्वसन्तम् । अत एवोद्धवं प्रत्युक्तं भगवता—

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥ इति ।

बुद्धिस्तु प्रमात्मके निश्चयाऽपरपर्याये ज्ञाने सन्तं विषयीकरोति । विपर्यासज्ञाने तु स्वकल्पितं रजतादिकं मायिकमेव विषयीकरोति । अत इन्द्रियविषयो बाह्य एव । अत एव **सर्वं पुरुष एवेदमिति** द्वितीयस्कन्धश्लोकव्याख्यान उक्तम् । **इदमपि परिदृश्यमानं जडात्मकं सर्वं पुरुष एवेति** । इन्द्रियतद्विषययोर्मध्ये मायादूषितबुद्ध्या यो विषयीक्रियते स त्ववास्तव एव बुद्धिकल्पित इति ज्ञेयम् ।

मायावादिनस्तु शुक्तिरूपाधिष्ठाने उत्पन्नेनाऽनिर्वचनीयेन रजतेन चक्षुःसन्निकर्षे रजतमिदमिति भ्रमो भवेत् , न तत्र शुक्तिसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं प्रयोजनाभावादित्याहुः। तन्मन्दम् । शुक्तेश्चाकचक्यादिबुद्धेरुत्पादितत्वात् । शुक्तिसामान्यज्ञानकारणताया अनिर्वचनीयत्वात् । केचित्तु माययाऽनिर्वचनीयमुत्पादितं रजतं चक्षुषोपलभ्यमतो न रजतभ्रमेऽधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वमिति वदन्ति । तदप्ययुक्तम्। मायोत्पादितरजतस्य विद्यमानत्वे तत्कृतशक्तिज्ञानप्रतिबन्धात्कदापि शुक्तिज्ञानं न भवेत् । रजतनाशहेतोरन्यस्याऽभावात् । कदापि रजतध्वंसाऽभावात् । रजतज्ञाने सत्यपि शुक्तिज्ञानमिति त्वनुभवविरुद्धत्वान्नाद्रियते विद्वद्भिः । तथा चाधिष्ठानरूपशुक्तिविषयकविशेषज्ञानाऽभावात्कदापि रजतध्वंसो न स्यात् । एवं सति सदैव रजतप्रत्यय आपद्येत । यदि तु मायया विरचितं माययैव ध्वस्यत इत्युररीक्रियेत, तदा तु दार्ष्टान्तिके प्रपञ्चे तथैव स्वकार्यत्वान्मायाघटितः प्रपञ्चो माययैव नष्टो भविष्यतीति व्यर्थो ज्ञानप्रयासो वेदान्तशास्त्रवैयर्थ्यं च । ज्ञाननाश्यः प्रपञ्च इति भवत्सिद्धान्तोऽपि नाशं प्राप्येत्याकलनीयम् । अत एवा**मनापायनं हरे**रित्यस्य व्याख्याने **मायया कृतो योऽन्तरासर्गः स त्वपार्थ एवाभात्यन्तराभानात्तत्र स्पर्शे च ब्रह्माऽवभानात्तदैव गच्छतीति निर्मूलत्व**मित्यप्युक्तम् । **मध्यस्थमात्रानुवादो वा मायावादिवदि**त्यप्युक्तम् ।

अतो ज्ञायत इन्द्रियविषययोः सम्बन्धे सामान्यज्ञानानन्तरं यद् बुद्धौ माया मायिकं पदार्थं निर्माय बुद्धिविषयीकारयति तद् बौद्धं ज्ञानं भ्रमात्मकम् । तद्विषयश्च मायिको बौद्धो घटादिः । अयमेव बुद्धौ भातः पदार्थ आन्तरालिकी सृष्टिरित्युच्यते । तस्यैव मिथ्यात्वम् । न तु भगवत्कृतप्रापञ्चिकघटपटादेरतो महता यत्नेन परिदृश्यमानप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं दूरीकृतवान्भगवान्भाष्यकारः । औपाधिके 'घटो भ्राम्यति' 'शङ्खः पीत' इत्यादिभ्रमे तु चक्षुर्ग्राह्ये घटशङ्खादौ भ्रमरिकाकामलाद्युपाधिं पुरस्कृत्य भ्रमणपीतत्वादिरूपो मायिको धर्मो

विषयतारूपो मायया सृज्यते । स च धर्मो धर्मिणां घटशङ्खादीनां चाक्षुषे चक्षुषा गृह्यते । अत एवोक्तं सुबोधिन्याम्—**विषयता मायाजन्या विषयो भगवानिति । विषये विषयता काचित्स्वीकर्तव्या । अन्यथा भ्रमदृष्टिर्निर्विषया स्यादिति । विषयताजनितं ज्ञानं भ्रमात्मकम् । विषयजनितं प्रमेति च**’ । तथा च तं भ्रमणपीतत्वादिरूपं मायिकं धर्ममवलोक्य मायया मोहिता बुद्धिर्धर्मिणं शङ्खादिमिव पीतत्वादिकमपि वस्तुभूतं निर्धार्य तद्विशिष्टं शङ्खं स्वीकरोति । तदा तद्भ्रमात्मकं ज्ञानं भवति । एवं सति बुद्ध्या पीतत्ववैशिष्ट्येन कल्पित एव शङ्खो मायिकः न तु चक्षुर्गृहीतः । न च चक्षुषा गृहीतस्य घटस्य भगवत्त्वं न सम्भवति । भगवत इन्द्रियाग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । ‘न चक्षुषा गृह्यते’ इत्यादिश्रुतीनां मूलरूपपरत्वाद् गृह्यमाणघटस्य भगवतः सदंशत्वाद् ग्राहकस्येन्द्रियस्यापि भगवत्सदंशत्वेनाऽदोषाच्च । ग्राह्यस्य घटस्य विषयतावैशिष्ट्येन शुद्धत्वाभाववद् ग्राहकस्येन्द्रियस्यापि विषयतावैशिष्ट्येन तुल्यत्वाच्च । सोऽयमौपाधिकधर्मो रजतादिभ्रमवन्नाधिष्ठाननाश्यः । कामलादिदोषो भ्रमरिकादोषश्च यदा नश्यति तदैव नश्यति । भ्रमरिकादशायां ‘घटे भ्रमणं नास्ति’तीज्ञानवतोऽपि भ्राम्यतीति प्रतीतेः सर्वजनीनत्वात् ।

एवं च निरुपाधिके रज्जुभुजंगादिभ्रमे चक्षुषा सद्रूपैव रज्जुर्गृह्यते । भुजंगस्तु बुद्धिकल्पितो बुद्ध्या विषयीक्रियते, न चक्षुषा । बुद्धिकल्पितस्य भुजंगस्य बाह्यत्वाभावात् । दशमस्कन्धजन्मप्रकरणचतुर्थाध्यायसुबोधिन्यां **यथानेवंविदो भेद** इत्यस्य विवरणे ‘**बुद्ध्या बहिर्विषयोत्पादनासम्भवा**’दित्युक्तत्वात् । औपाधिकभ्रमे तु चक्षुषा सद्रूपो घटो, मिथ्याभूतो विषयतारूपो भ्रमणधर्मश्चेत्युभयं विषयीक्रियते । तदनन्तरं सदोषबुद्ध्या घटो भ्रमणवा’निति स्थाप्यत इति विशेषः । इमामेव विषयतां भ्रमणादिरूपां विषयेण सह गृह्यमाणामवमृश्येन्द्रियग्राह्यस्यापि मिथ्यात्वं क्वचिद्भागवते सुबोधिन्यां चोक्तम् । विषयेण घटेन सह विषयतारूपभ्रमणस्यापि चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । अत्रापि बौद्ध एव घटो मिथ्या, न तु प्रपञ्चान्तर्वर्तीति निष्कर्षः । इदमत्र ज्ञेयम् । प्रपञ्चविचारे भ्रमणवद्घट एव दृष्टान्तः । तत्र यथा घटस्य सत्यत्वं भ्रमणस्य मायिकत्वं एवं प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं तद्गतानां भेदकुत्सितत्वोत्पत्तिनाशादीनां मायिकत्वम् । अत एवोद्धवं प्रत्युक्तं भगवता

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।
नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥ इति ।

‘नश्वर’मितिपदाद्यन्नश्वरं गृह्यते तदेव मायामयमितरत्तु परं सत्यमेवेत्यर्थः स्फुटति । एतच्चौपाधिकभ्रमे स्फुटम् । अत एव **नाशोत्पत्तिप्रतीतिर्भ्रान्ते**ति विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैर्निरूपितम् । अतो न प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिर्दृष्टान्तः । अत एव शास्त्रार्थप्रकरणे वाचारम्भणवाक्यानीतिकारिकाव्याख्याने **न तु मिथ्यात्वं शुक्तिरजतवत् । अन्यथा शुक्तिरजतादिकमेव दृष्टान्तीक्रियेत** इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । अन्यच्च यथा घटावच्छिन्नगगनमहाकाशयोर्वस्तुतो भेदाभावेऽपि घटोपाधिकृतो ह्यवास्तवो भेदस्तथा विषयताविशिष्टतद्रहितजगतोरिति ज्ञेयम् । दृष्टान्ते घटाकाशस्थल-

तीति प्रतीतावपि चलनं वस्तुतो घटधर्मः, न तदवच्छिन्नस्य। एवं विषयताविशिष्टे जगति उत्पत्त्यादिप्रतीतावपि उत्पत्त्यादि विषयताया एव धर्मः। न तु तदवच्छिन्नस्य घटाकाशमहाकाशयोरभेदवद्विषयताविशिष्टतद्रहितयोरभेदेन वस्तुतस्तदवच्छिन्नजगतोऽपि। ब्रह्मरूपत्वात्। अत एव श्रीमदाचार्यैर्द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां **वस्तुतो मूलभूतं जगत् प्रतीतितो मायिकम्**इत्यवादि। एवं संसारिजीवशुद्धजीवयोरप्यवास्तवो भेदः संसाररूपोपाधिकृत एव। शुद्धजीवस्य भगवदंशत्वेन संसारिजीवस्यापि तदभेदेन शुद्धब्रह्मरूपत्वात्। मिथ्यात्वं तु संसाररूपोपाधिपर्यवसन्नम्। अत एव निबन्ध उक्तं **जीवसंसार उच्यत** इति। **उच्यते न तु जायत इति। असत्त्वेनाऽस्य गणनात्**इति व्याख्यातञ्च। अत एव य एव बद्धस्तस्यैव साधनसम्पत्तौ मुक्तिरिति बन्धमोक्षव्यवस्था च सम्यगुपपद्यते। न चैवं जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टतद्रहितब्रह्मणोरप्यौपाधिकभेदाङ्गीकारे स्वसिद्धान्तविरोध इति वाच्यम्। **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, स आत्मानꣳ स्वयमकुरुत** इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य जगत्कर्तृत्वादेर्नित्यसिद्धस्य धर्मस्योपाधित्वाभावात्। अतो जगत्कर्तृत्वादिश्रौतधर्मविशिष्टं निरुपाधिकमेव, न तु सोपाधिकमिति न ब्रह्मणि सोपाधित्वतनिरुपाधिकत्वकल्पनेत्यन्यत्र विस्तरः।

तथा च सिद्धं विषयतावैशिष्ट्येन प्रपञ्चस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वञ्च। एवं स्वमते प्रपञ्चस्य पारमार्थिकविचारे ब्रह्मात्मकत्वेन सत्यत्वम्। परमते तु व्यवहारे सत्यत्वं पारमार्थिके मृषात्वमिति भेदो ज्ञेयः॥

ननु निरुपाधिके शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमे पूर्वमुत्पन्नसामान्यज्ञानान्तरं बुद्ध्या रजतमुत्पाद्य विषयीक्रियते। तथा दार्ष्टान्तिके भगवदात्मकप्रपञ्चश्चक्षुषा गृह्यते, मायामोहितबुद्धिकल्पितोऽन्तरासर्गो विषयीक्रियत इति यदुक्तं तन्न सम्भवति। रजतसंस्कारवदान्तरालिकपदार्थसंस्कारोपलब्ध्यभावादिति चेत्। न। पूर्वकल्पमारभ्याऽऽन्तरालिकपदार्थानुभवसत्त्वेन तत्संस्कारस्य सुवचत्वात्। अतः सुखेन रजतवदान्तरालिको बौद्धो घटादिरुत्पद्यते। किंच दृष्टान्ते यथा रजतभ्रमानन्तरं, धर्मविशेषज्ञाने शुक्तिरूपाधिष्ठाने ज्ञाते रजतं बौद्धं विलयमेति, तथाऽत्र चक्षुःसंयुक्तप्रपञ्चविषयके ब्रह्मत्वज्ञाने उत्पन्ने बौद्ध एव प्रपञ्चो नश्यति, न तु चक्षुर्गृहीतोऽयमित्यर्थः। दशमस्कन्धप्रक्षिप्ताध्यायतृतीयाध्याये **रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ** यथेत्यस्य सुबोधिन्यां **भवाभवावुत्पत्तिनाशौ। सर्पोऽयं, नायं सर्प इति। स्वबुद्धिकल्पितस्यैव नाशो नान्यस्य**इत्युक्तत्वात्। अत एवाऽयं **प्रपञ्चो न प्राकृतः,नापि परमाणुजन्यः, नापि विवर्तात्मा, किन्तु परमकाष्ठापन्नवस्तुकृतिसाध्यः। तादृशोऽपि भगवद्रूप** इति निबन्धोक्तिर्युज्यते। **विषयो भगवान्**इत्युक्तिश्च। यत्तु आधिदैविकः प्रपञ्चो भिन्नः स भगवद्रूपः। अयं प्रतीयमानस्तु ततो भिन्नो मृषैवेत्याहुस्तन्न। आधिदैविकस्यातीन्द्रियत्वेन चक्षुरादिग्राह्यत्वाभावादधिष्ठानचाक्षुषसामान्यज्ञानाभावेन चाक्षुषभ्रम एव न स्यात्। चाक्षुषभ्रमं प्रति चाक्षुषसामान्यज्ञानस्य कारणत्वात्। तस्मादयमेवास्मदादीन्द्रियैर्गृह्यमाणः प्रपञ्चो ब्रह्मात्मकः। अस्मिन्नेव प्रपञ्चे मायामोहितबुद्ध्या मायिकः प्रपञ्चः कल्प्यते। तस्यैव मिथ्यात्वम्। स

हि आन्तरो, न बाह्यः । न त्वस्य मिथ्यात्वम् । अन्यथा सिद्धान्तमुक्तावल्यां **अपरं तत्र पूर्वस्मिन्वादिनो बहुधा जगु**रित्युक्त्वा **मायिकं सगुणं** चेत्यादिना परमतान्युपन्यस्य **तदेवैतत्प्रकारेण भवती**त्यन्तोक्तिरपि विरुध्येत । एवं तस्य मिथ्यात्वाऽङ्गीकार आधिदैविकस्य चक्षुराद्यविषयीभूतस्य सत्यत्वाऽङ्गीकारेण परमतस्वमतयोर्भिन्नविषयत्वेन निराकरणाऽनर्हत्वात् । न हि परे आधिदैविकं प्रपञ्चं मृषा वदन्ति, यदुपरि दूषणानि स्युः । अपि च परिदृश्यमानयाऽऽविर्भावतिरोभावौ स्वीकृत्य भावविकारप्रतीतेर्मिथ्यात्वमङ्गीकृत्यैतस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्माऽभिन्नत्वं भाष्यनिबन्धविद्वन्मण्डनादौ सर्वत्र स्वीकृतं तदपि विरुध्येत । प्रतीयमानप्रपञ्चस्य मृषात्वाङ्गीकारेण तादृक्प्रपञ्चे जायमानानां नाशोत्पत्त्यादिप्रतीतीनामभ्रान्तत्वेन भ्रान्तत्वकथनस्यैव दूष्यत्वापत्तेः । परिदृश्यमानस्य मिथ्यात्वाऽङ्गीकारे दूष्यग्रन्थस्वग्रन्थयोरैक्यापत्तेश्च । अन्यच्च **मुक्तिः कल्पितवाक्यत** इत्यादि निबन्धवाक्यैर्गुर्वादीनां कल्पितत्वं चाऽऽपद्येतेत्यादिदूषणपुञ्जानां परमत आपादितानां स्वमत आपत्तिरतोऽस्य परिदृश्यमानजगतो मायिकत्वं नाऽऽदर्तव्यं सुधीभिः । पुराणेषु क्वचिदान्तरालिकीं सृष्टिं, क्वचिद्विषयतां, क्वचिदहन्ताममतात्मकं संसारमवलम्ब्य मायिकत्वोक्तिः । क्वचिद्वैराग्यार्थश्च । न वस्तुस्वरूपनिरूपणायेति स्थितमाकरे । अतोऽयं प्रपञ्चो ब्रह्मात्मक इति सिद्धान्तो निर्दुष्ट एव । न च बुद्धिकल्पितमेव रजतं मायादोषादिवशाद्बहिर्निःसृतं चक्षुषा गृह्यते ततश्चक्षुर्ग्राह्यस्यापि रजतस्य मिथ्यात्वं कुतो नेति वाच्यम् । भुजङ्गाधिष्ठानकरज्जुस्पार्शनभ्रमे व्यभिचारात् । तथाहि—तमःसंघाते हस्तेन भुजगस्पर्शे

स्पार्शनसामान्यज्ञानानन्तरं तमोगुणोद्रेकेण माया जीवबुद्धिं व्यामोहयति । तदा भुजंग इति बोधो नोत्पद्यते । ततो रज्जुसंस्कारेण बुद्धौ रज्जुं निर्माति । तद्बौद्धी रज्जुर्बहिश्चेन्निस्सरेत्तर्हि करेण गृह्येतैव । भुजंगस्य तु हस्तस्पर्शो न स्यात् । रज्ज्वा व्यवधानात् । तथा सति को वा दशेत् । लोके तु तादृशस्थले भुजंगस्पर्शस्तत्कृतो दंशश्च श्रूयते । अतो बुद्धिकल्पिताया रज्जोरन्तःस्थिताया बुद्धिविषयत्वमेव, नेन्द्रियविषयत्वम् । इन्द्रियविषयस्त्वधिष्ठानरूपो भुजंग एवेति ज्ञेयम् । अत एव दशमषष्ठाध्याये **यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधी**रित्यस्य व्याख्याने **रज्जुबुद्ध्या गृहीतः सर्पः स्वस्पर्शेऽपि न ज्ञानं जनयती**त्युक्त्याऽधिष्ठानरूपसर्पस्पर्श उक्तः । एवं शुक्तिरजतादिस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन शुक्त्याद्यधिष्ठाने माययोत्पादितमनिर्वचनीयं रजतादिकं चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यमिति वदन्तोऽपि प्रत्युक्ताः । भुजंगाधिष्ठानकरज्जुस्पार्शनभ्रमे ह्यनिर्वचनीयाया रज्जोस्त्वगिन्द्रियेण ग्रहणादधिष्ठानरूपेण व्यालेन त्वक्सम्बन्धाऽभावाद् भुजंगकृतदंशाभावनियमापत्तेः । त्वगिन्द्रियगोलकयोरेकवस्तुसम्बन्धनियमात् । त्वगिन्द्रियगोलकाभ्यां रज्जोः सम्बन्धात्तस्या व्यावहारिकसत्तास्वीकारेणाऽर्थक्रियाकारितया तद्रज्जुकृताधिष्ठानव्यवधानादिति दिक् । न च सर्पस्पर्शे स्पार्शनरज्जुभ्रमे यावद्भ्रममनिर्वचनीयया रज्ज्वा सह पुरुषहस्तादिसंबन्धेऽपि भ्रमनिवृत्त्युत्तरं सर्पस्पर्शात्तत्कृतदंशे को दोष इति वाच्यम् । रज्जुज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितसमये भ्रमनिवृत्तेरसम्भवात् । अन्यथा भ्रमनिवृत्तिरनुभूयेत । न च सूक्ष्मकाले जायमाना भ्रमनिवृत्तिर्नानुभवयोग्या तत्कालस्य शतपत्रवेधवद् दुर्लक्ष्यत्वादिति वाच्यम् ।

भ्रमनिवृत्तेरधिष्ठानज्ञानसाध्यत्वेन तद्विरहे तस्या एवाऽसम्भवात् । न च दंशातिरिक्तकारणेनाधिष्ठाने ज्ञाते भ्रमनिवृत्तौ रज्जोर्नाशादधिष्ठानसंयोगे दंशः सुवच इति वाच्यम् । यत्र दंशहेतुकमधिष्ठानज्ञानं तत्र दंशात्पूर्वं भ्रमनिवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन भ्रमसमय एव दंशस्वीकार्यत्वाद् दंशस्य त्वाधिष्ठानसम्बन्धहेतुकत्वाद् भ्रमावसर एवेन्द्रियाधिष्ठानयोः सम्बन्धप्राप्तेर्भवद्राद्धान्तविरोधात् । एवं मायामोहितबुद्धिकल्पितो मिथ्याभूतः प्रपञ्चोऽपि तादृशबुद्धेरेव विषयो नेन्द्रियविषय इति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ॥

एवं साधितेऽपि स्वसिद्धान्त एकादशस्कन्धोदितनवयोगिप्रसंगीयप्रश्नोत्तरवाक्येषु पदार्थशोधनाभावाद् भ्रमः सम्भवति । तथा सति साधितोऽपि राद्धान्तः शिथिल इव प्रतिभायादतः साधितराद्धान्तदार्ढ्यार्थं नवयोगिप्रसङ्गीयप्रश्नोत्तरवाक्यानां तत्रत्यसुबोधिनीवाक्यानाञ्चाऽर्थः पूर्वपक्षोत्तरपक्षनिरूपणपूर्वकं विमृश्यते ।

तथा हि—एकादशे निमिनवयोगिप्रसङ्गे **परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् । मायां वेदितुमिच्छाम** इति निमिना मायास्वरूपे पृष्टेऽन्तरिक्षेण **एभिर्भूतानि भूतात्मे**त्यादिना सृष्टिर्निरूपिता । तेन मायायाः स्वरूपप्रश्नात्तदनुरूपमेवोत्तरेण भाव्यम् । इह तु प्रपञ्चोत्पत्तिरुत्तरे निरूपिताऽतो ज्ञायते प्रपञ्चो मायाकार्यः । अन्यथा मायाप्रश्ने कृते प्रपञ्चमुत्तरे न वदेत् । तथा प्रपञ्चनिरूपणे माया निरूपिता भवतीति मायायाः कार्यलक्षणं सिद्ध्यति । एवं सति प्रपञ्चस्य मायिकत्वमायाति. न ब्रह्मतेति, पूर्वपक्षे स्वसिद्धान्तं वक्तुं प्रपञ्चस्य भगवदात्मकत्वसाधनाय श्रीमदाचार्यचरणा अन्तरिक्षदत्तोत्तराशयं विशदयितुं मायाशब्दस्य शक्तिं निरूपयन्ति **मायाशब्दः शास्त्रेष्वि**त्यारभ्य **तथा प्रयुक्तः शब्द** इत्यन्तेन । तथा च, भगवतः सर्वभवनसासर्थ्यरूपा माया, व्यामोहिका माया, ऐन्द्रजालिकविद्या, कापट्यादि चेति चत्वारो मायाशब्दार्थाः । नन्वत्र भगवतः सर्वभवनसामर्थ्यरूपा माया व्यामोहिका माया च पृथग्गणिता । व्यासः समाधौ तु **अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव** इतिवाक्याद् मोहिकामेव मायां दृष्टवान् । समाधेश्च मुख्यं प्रामाण्यम् । तथा च मायाया व्यामोहकत्वमेव । न सर्वभवनसामर्थ्यरूपतेत्याशङ्क्य समादधते **समाधावपी**त्यादिना । सर्वभवनसामर्थ्यरूपाया मायाया एव रूपान्तरं व्यामोहिका मायाऽतो व्याससमाधावेकस्या एवोक्तिस्तथैव द्वितीयाऽध्यायातीति न कश्चिद्दोषः । नन्वत्र तु प्रपञ्चसृष्टिरुत्तरे निरूपिता । न तु पूर्वोक्तेषु चतुर्ष्वन्यतरदित्याशङ्क्याहुः—**प्रवाहस्त्विति** । तुशब्दः प्रकारान्तरबोधकः । तथा चाऽत्र मायाशब्देन सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायाकरणकः सृष्टिप्रवाह उच्यत इत्यर्थः । अतश्चतुर्ष्वेवान्तर्भाव इतिभावः । तस्य प्रवाहस्य स्वरूपमाहुः—**स च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्चेति आत्मानँ स्वयमकुरुते**त्यादिश्रुतिः । अत एव निबन्ध उक्तं **प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप** इति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे तत्र मायाशब्दप्रयोगो नोचित इत्याशङ्क्याहुः—**विषयैश्च व्यामुग्धाः सर्वे भवन्तीति** । तथा च

विषयरूपस्य प्रपञ्चस्य विचित्रत्वेन व्यामोहकत्वात्प्रपञ्चे मायाशब्दः प्रयुक्तो, न तु मायिकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः। एवं सर्वभवनसामर्थ्यं, व्यामोहिका माया, ऐन्द्रजालिकविद्या, कापट्यं, मायाकरणको भगवदात्मकः प्रपञ्चश्चेति पञ्चसु पदार्थेषु मायाशब्दं शिष्टाः प्रयुञ्जते। तेष्वत्र कोऽर्थो वाच्यत्वेन युक्त इत्याहुः—**अतोऽत्र चेति**। सिद्धान्तमाहुः—**माया शक्तिर्भगवत** इति। **मम माया दुरत्ययेति** गीतोपनिषद्भ्यः। अत एवाहुः—**नात्र कार्येति**। तर्हि विचारस्य क्वोपयोग इत्याशङ्क्याहुः—**समाधौ** त्वित्यादि। व्यासकृतसमाधौ तु व्यामोहकत्वेन मायाया दर्शनात्तत्र तादृश्यां व्यामोहिकायां शक्त्यां मायांशब्दप्रयोग उचितः। अत्र तु सृष्टिप्रवाहे मायाशब्दप्रयोगः किम्प्रयोजकः किन्निबन्धन इति विमृश्यत इत्यर्थः। **विचारे** इति। विचारे क्रियमाणे **भगवद्वाक्यं ऋतेऽर्थं**, यत्प्र**तीयेते**'ति वाक्यमित्यर्थः। **लक्षणमिति**। व्यामोहिकमायाया ज्ञापकमित्यर्थः। लक्षणस्य स्वरूपमाहुः—**कार्यगोचर**मिति। कार्यलक्षणमित्यर्थः। एवं व्यामोहिकामायायाः कार्यलक्षणमुक्तम्। नन्वेतस्या व्यामोहिकाया एव कार्यं जगदित्येव मन्तव्यम्। बहुभिरादृतत्वात्। ततश्चैतस्य विश्वस्य मिथ्यात्वमेवोररीकार्यमित्याशङ्क्य, नेदं जगद् व्यामोहिकायाः कार्यमपि तु स्वसर्वभवनसामर्थ्यरूपमायया भगवानेव स्वात्मस्वरूपं जगन्निर्मिमीत इत्याहुः—**सुवर्णजलवत्कार्येति**। यथा सञ्चायकप्रतिमां मृदा निर्माय तत्र सुवर्णजलं निक्षिप्यते ततः सञ्चायकप्रतिमाकारा सुवर्णप्रतिमाऽनायासेन सिद्ध्यति। तथा सर्वप्रकृतिरूपां मायां सञ्चायकस्थानापन्नां कृत्वा स्वात्मरूपं जगद्भगवान् विरचयत्यतो न मायिकं किन्तु ब्रह्मात्मकमेवेत्यर्थः। एवं सति त्वत्पुराणेऽपि जगतो भगवत्त्वमुक्तं परंतु प्रकारभेदेनेत्याचार्यवर्याणामाशयः। तत्र पुराणे यः प्रकार सोऽयं सञ्चायकदृष्टान्तेन **सुवर्णजलव**दितिकारिकया स्फुटीकृतः। तथा च मायायाः संचायकत्वेन सृष्टौ भगवताऽङ्गीकृतत्वात्सृष्टिप्रवाहे मायाशब्दः प्रयुज्यते। तथा सतीह निमिनवयोगीश्वरप्रसङ्गे मायाशब्देन सृष्टिप्रवाह उच्यत इति निष्कर्षः। एवं च सुबोधिन्यामतोऽत्र किं युक्तमिति पूर्वमुक्तया फक्किकया कृतस्य प्रश्नस्य सृष्टिप्रवाहो मायाशब्दवाच्यत्वेनाऽस्मिन्प्रसङ्गे युक्त इत्युत्तरं सम्पन्नम्। इत्थं मायाशब्दवाच्यस्य सृष्टिप्रवाहस्य संचायकरीत्या निर्माणाद्भगवत्त्वम्। एतदभिसन्धायैव पूर्वमुक्तम् **स च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्चेती**ति। वेदे तु मायारूपसाधननैरपेक्ष्येण भगवान्स्वात्मस्वरूपं जगत्करोतीति विभेदः। एतदेव प्रथमस्कन्धे **'सदसद्रूपया चासा'**वित्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटमकारि। **घटितपूरणपात्रभेदवद्वैदिकपौराणिकजगतोर्भेद** इत्यनेन। तत्रैव सुबोधिन्यां सर्वप्रतिकृतिरूपत्वं मायाया निरूपितम्। तथा च घटितसुवर्णप्रतिमा यथा सुवर्णात्मिका तथा पूरितप्रतिमापि सुवर्णात्मिकैव। संचायकरीत्या जगन्निर्माणप्रयोजनमत्रैव सुबोधिन्यामुक्तम्। **एवं सति सृष्टिः सुगमा भवती**ति। संचायकारीत्या प्रतिमानिर्माणे सौकर्यं लोके स्फुटम्। एवं मायासाधननिरपेक्षतया वेदे निरूपितम्। जगन्मायासंचायकत्वेन पुराणे निरूपितम्। जगच्च भगवदात्मकमेव। एवं श्रुतिपुराणसिद्धोऽस्मत्सिद्धान्त इति मञ्जुलमखिलम्॥

इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यश्रीविट्ठलेश्वरचरणाऽनुचर-
लालूभट्टोपनामबालकृष्णभट्टविरचिते प्रमेयरत्नार्णव
उत्तरार्धे ख्यातिविवेकः समाप्तः ॥
(‘एतावदेव लभ्यत उत्तरार्धम्’)

કોઇપણ સિદ્ધાંતની વિલક્ષણતા અથવા એની વિશષ્ટતા એ સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવેલી પ્રમેયની પરિકલ્પના અથવા તો એ સિદ્ધાંત દ્વારા આપવામાં આવેલી પ્રમેયની પરિભાષામાં રહેલ છે. જુદા જુદા સિધ્ધાંતોની વિલક્ષણતા અને વિશિષ્ટતા એમાંજ રહેલી છે. કે એ સિધ્ધાંતો કેવી રીતે પોતાના પ્રમેયના પરિકલ્પના કરે છે અથવા તો સિધ્ધ જે પ્રમેય એને કેવી રીતે પરિભાષિત કરે છે પ્રમેયનું સામાન્ય સ્વરૂપ પ્રમાણથી જે સિધ્ધ થાય એમ માનવામાં આવ્યું છે જો કે જુદા જુદા પ્રમાણથી ઘણી બધી વસ્તુઓ સિધ્ધ થતી હોય છે. છતાંયે સિધ્ધાંતોના વિશેષ સંદર્ભમાં પ્રમેયનો અર્થ “પ્રમાણથી સિધ્ધ થતી કોઈપણ વસ્તુ” એવું નહી હોઈ ।સિધ્ધાંતની વિલક્ષણતા અથવા તો વિશિષ્ટતા ઘડવામાં જે પ્રમાણ સિધ્ધ વસ્તુઓ ભાગ ભજવતી હોય છે. એને પ્રમેય કહેવામાં આવે છે.

શુધ્ધાંદ્વૈત સિધ્ધાંતના જે પ્રમેયો છે એમાં આધુનિક પરિકલ્પનાને એટલો અવકાશ નથી જેટલું કે સ્વયં પ્રમાણોનું મહત્વ છે. શુધ્ધાંદ્વૈત તો શુ પણ મીમાંસાનો પૂર્વ કે ઉત્તરમાંનો કોઇપણ સંપ્રદાય પોતાના પ્રમેયોની નવી નવી પરિભાષાઓ આપી શકે છે અને આપતા હોય છે પણ પ્રમેયોની સ્વતંત્ર પરિકલ્પના નથી કરા શકતા અને કદાચ કયાંય કરતા હોય તોયે એનું મૂલ્ય પ્રમાણ વાકયોમાં તો શોધવાનું રહ્યું જ

એટલે જ મીમાંસાની પરિભાષા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ‘પૂજીત વિચાર વચનો મીમાંસા’ એમ આપી છે. આ પરિભાષા જ કહી બતાવે છે કે મીમાંસાના કોઇપણ સંપ્રદાયમાં સ્વતંત્ર પરિકલ્પનાને અવકાશ નથી એમના સિધ્ધાંતો મૌલિક હોવા જ જોઇએ એવું મીમાંસક દુરાગ્ર ન સેવી શકે પણ પ્રામાણીક તો હોવા જ જોઇએ.

એટલે જ આપણા જે પ્રમેયો છે એ મૌલિક ન પણ હોય છતાંયે પ્રામાણીક તો હશે જ મીમાંસાના એક સંપ્રદાયનું બીજા સંપ્રદાય સાથે વિચારસ્થલ સમાન પ્રમાણથી સિધ્ધ થતા પ્રમેયની પરિભાષા કરવામાં રહેલ છે મીમાંસાના પ્રત્યેક સંપ્રદાયને સમાન રૂપે સંમત એવો પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઈત્યાદી ન હોય 'શબ્દ' છે પ્રમાણની પરિભાષા જુદા જુદા સંપ્રદાયોએ જુદી જુદી આપી છે. કોઇના મતે અણજાણી વસ્તુનો ભ્રમ સંદેહથી રહિત જ્ઞાન પ્રમાણ છે તો કોઇના મતમાં જે વસ્તુ જેવી છે એનું એવું જ જ્ઞાન પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે. અન્ય કોઈના મતે યથાર્થ વ્યવહારને અનુકુળ એવું જ્ઞાન પ્રમાણ છે અથવા અવિસંવાદી વ્યવહારને ઉત્પન કરનારૂં જ્ઞાન પ્રમાણ છે બીજા દર્શનોમાં પ્રમાણનું પ્રમાણ હોવું સ્વતઃ ઉપર નિર્ભર છે કે નહીં એ બાબતમાં ઘણા વિકલ્પો કરવામાં આવ્યા છે પણ મીમાંસાનો સિદ્ધાંત તો એ જ છે કે પ્રમાણનું પ્રમાણ હોવું પોતે પ્રમાણ સિવાય બીજી કોઈપણ વસ્તુ કે પ્રમાણપર નિર્ભળ નથી આ મતને સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ કહેવામાં આવે છે આ પૃષ્ટભૂમિ ઉપર આપણે આપણા પ્રમાણવિચારની પદ્ધતિ જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે વેદ આદિ શાસ્ત્રોના વિધાનો કેવળ શ્રધ્ધાવશ સ્વીકારવામાં આવ્યા હોય એવું નથી પણ તર્કશાસ્ત્રની નિગમન પધ્ધતિ મુજબ જ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

બધા જ પ્રમાણો સ્વતઃ પ્રમાણ છે.
શબ્દ પણ એક પ્રમાણ છે.
∴ શબ્દ પણ સ્વતઃ પ્રમાણ છે.

આમ શબ્દની સ્વતઃ પ્રમાણતાનો સિદ્ધાંત નિગમનાત્મક તર્કથી મળતું નિર્ધારણ છે. જ્યાં સુધી બળવાન કોઈ બાધક હેતુ ન મળે ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ અનુમાન અથવા તો શબ્દ યા અન્યપણ

કોઈ પ્રમાણનુ પ્રમાણ હોવું અસંદિગ્ધ છે પ્રમાણ જ્યારે સ્વત: પ્રમાણ છે એને જે કોઇ પ્રમેયને સિદ્ધ કરી રહ્યું હોય તો ત્યાં શંકાને કોઇપણ જાતનો અવકાશ નથી પ્રમેય અને પ્રમાણનો આવો સહજ અને ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આ સંબંધમાં ભ્રાંતિને સ્થાન નથી સિવાય કે બીજા કોઇ બાહ્ય કારણો આ સંબંધમાં અંતરાય કે અડચણ ઉભા ન કરતા હોય. શબ્દો તરીકે બધા જ શબ્દો પોતપોતાના અર્થનો જ્ઞાન આપવામાં સર્વથા સમર્થ છે અને આ આધારે પહેલાં આપેલી નિગમન પદ્ધતિ મુજબ વેદાદિશાસ્ત્રોનું પણ સ્વતઃ પ્રમાણ હોવું સિધ્ધ કરી શકાય છે જેમ કે

બધા જ શબ્દો સ્વત: પ્રમાણ છે.
વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ શબ્દ છે
∴ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ સ્વત.પ્રમાણ છે.

અહીંયા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વેદાદિ શાસ્ત્રોના વિધાનોનું પ્રમાણ હોવું સનિર્ભર છે આ નિષ્કર્ષ આપની શ્રદ્ધામાંથી ઉપજ્યો પણ હોય તેથી એને શુધ્ધ તર્કનો આધાર નથી એમ ન કહી શકાય અલબત્ત એટલો વિવેક અહીં જરૂર રાખવામાં આવ્યો છે કે સામાન્ય લૌકિક શબ્દોમાં થતું વિધાન અથવા નિષેધ જેનું મૂળ શ્રોત પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનમાં રહેલું હોય છે અથવા તો અજ્ઞાન, સંદેહભ્રમ, વંચના ઈત્યાદમાં પણ ઘણી વખતે રહેલું હોય છે. એવા લૌકિક વિધાનોની તુલનામાં શાસ્ત્રોના વિધાનો, જેમનું મૂળશ્રોત ઇતર પ્રમાણો અથવા તો ભ્રમ, અજ્ઞાન, સંદેહ આદિમાં નથી માનવામાં આવતું એવા લૌકિક શબ્દોની તુલનામાં અલૌકિક શબ્દોનું કાંઈક અનેરૂં વૈશિષ્ઠ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આની વિસ્તૃત ચર્ચાને અહીંયા અવકાશ ન હોવાથી નથી આપી શકયા પણ ટુંકમાં એટલું કહી શકાય છે કે અલૌકિક શબ્દોવાળા

શાસ્ત્રોના વિધાનોનું પ્રમાણ હોવું બીજા દર્શનોના જુદા જુદા વિકલ્પોની વચ્ચે મીમાંસા દર્શને પોતાના વિચારબળથી સ્વીકારેલો સિધ્ધાંત છે એમને એમ નહીં એટલા માટે જ શ્રી વલ્લભાચાર્ય અણુભાષ્યના પ્રારંભમાં કહે છે " વેદપ્રામાણ્યંતુ પ્રતિતંત્ર સિધ્ધત્યાત્ ન વિચાર્યતે"

શ્રી વલ્લભાચાર્યનુ દર્શન મીમાંસાનો એક સંપ્રદાય છે જ્યારે મીમાંસાએ વેદને સ્વતઃ પ્રમાણ માન્યુ જ છે અને વેદ અથવા તો કોઇપણ અન્ય પ્રમાણને સ્વતઃ પ્રમાણ ન માનનારા એવા દર્શનોની સાથે આ બાબતનો પુરતો વિચાર જ્યારે કરેલો જ છે તો સ્વતંત્ર વેદનું પ્રમાણ્ય અથવા તો સ્વતઃ પ્રમાણ્ય સિદ્ધ કરવાનો શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયને કાંઇ પ્રયોજન નથી એટલે જ પ્રમાણના વિચાર વિના બ્રહ્મસૂત્રમાં પ્રમેયબ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમ કે પ્રમાણનો પુનઃ વિચાર કરવો એ વિષ્ટપેશણ જ થાત. આ ચર્ચામાં શુધ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયને જે વિશેષતયા કહેવું છે તે એટલું જ કે લૌકિક બધા પ્રમાણોની પોતાની સ્વભાવવશ અમુક સીમાઓ છે. અજ્ઞાન, ભ્રાંતિ અથવા તો વંચના સાથે ક્યારે એમનો મેળ મળી જાય એનું નિશ્ચિત નિર્ધારણ નથી થઈ શકતું જ્યારે મીમાંસા દર્શનમાં અલૌકિક પ્રમાણ માનવામાં આવતાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અજ્ઞાન, ભ્રમ અથવા તો વંચના સાથે કોઇપણ જાતનો સંપર્ક કે સંબંધ નથી માની શકાતો આ આધારે શુધ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનું કહેવું છે કે સ્વતઃ પ્રમાણ અને અલૌકિક શબ્દોવાળું વેદાદિ શાસ્ત્રોનું વિધાન જ એક પરમ પ્રમાણ છે એટલે જ આ સંપ્રદાયમાં ઇતર પ્રમાણોને જે લોકવ્યવહારના ધરાતલ પર કાર્યકારી માનવામાં આવતું હોવા છતાંયે પરમાર્થના નિર્ધારણમાં કે તત્વ વિચારમાં સ્થાન આપવામાં નથી આવતું. લોકવ્યવહાર સીમિતજ્ઞાન, અજ્ઞાન, સંદેહ, વંચના ઇત્યાદિ પર ચાલતું હોય છે આજ લૌકિક પ્રમાણોની પણ ગતિ છે એટલે લૌકિક ધરાતલ પર પ્રમાણ માનવા છતાંએ એમનું પ્રામાણ્ય સંદેહથી પર નથી તેથી કરીને એમને પરમાર્થતઃ પ્રમાણ માનવામાં નથી આવતું. અલૌકિક શબ્દોવાળા શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ હોવામાં જે હેતુ છે તે પણ શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનું કેવળ પોતાનો જ હેતુ નથી પણ મીમાંસાના ઇતર બધા સંપ્રદાયોએ જેને સ્વીકાર્યો છે એજ હેતુ છે અને એજ હેતુથી તારવવામાં આવેલો આ નિષ્કર્ષ છે કે વેદાદિ શાસ્ત્રો પરમાર્થ પ્રમાણ છે એટલા માટે જ નિબંધમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય પોતાના મતના પ્રમાણનો પરિંગણના કરતાં વેદ, ગીતા, વ્યાસસૂત્ર અને ભાગવતના સમાધિભાષાના જ નામોલ્લેખ કરે છે. પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનના નહીં. અલૌકિક શબ્દરાશિ જો કે આ ચાર ગ્રંથોમાં સંપૂર્ણતયા નથી આવી જતી ત્યારે આ ચાર ગ્રંથોને જ પ્રમાણ માનવું એનો વિશેષ હેતુ એક તો બધા સંપ્રદાયોએ સ્વીકારેલી પરંપરા જ છે. બીજુ આ ગ્રંથોના સ્વરૂપનું પણ કાંઈક પ્રસંગોચિત મહત્વ છે એટલેજ આચાર્ય ચરણ ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે આ ચારેના વચનોની સંગતિપૂર્વક તારવેલું વચન પ્રમાણ છે, છતાંએ "અથવા **वाङ्मात्र मेव प्रमाणम् । अर्थस्य भगवद्रूपत्यात् । रूपलीलावन्नामलीलाया विभेदानां वक्तव्यत्वान्नना विधानि वाक्यानि प्रवृत्तानि । विरुध्यवाक्यत्वेनैव परस्परं भासमानेष्वविरोध प्रकारमाए विरुध्धांशपरित्या गाथित । विरुध्धंशपरित्यागो द्वेधा वक्तव्यः । भगवत्सामर्थ्येनाडलौकिक प्रकारेण, भगवतः सर्वरूपत्वेन वा । अतो युक्त एवाविरोधः ।**"

અહીયાં તત્વજ્ઞાનની દશામાં શબ્દ માત્રનું પ્રમાણ હોવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પણ આરંભિક દશામાં તત્વજ્ઞાનને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરવા સુધી ઉપરોક્ત ચાર પ્રસ્થાનોની એક વાક્યના એજ

પ્રમાણ માનવામાં આવી છે. આ પ્રમાણથી જે કોઇ વસ્તુ સિદ્ધ થતી હોય એ સામાન્ય અર્થમાં પ્રમેય કહી શકાય.

વિશેષ અર્થ

પણ આ ચાર પ્રસ્થાનોથી ઘણી બધી એવી વસ્તુઓ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેમને યથાવત સ્વીકારવામાં બીજા સંપ્રદાયોને અથવા દર્શનોને આપત્તિ ન હોય અને આપણા સંપ્રદાયમાં પણ એ વસ્તુંઓ એમજ યથાવત્ સ્વીકાર્ય હોય આથી આ વસ્તુઓને પણ પ્રમેય કહી શકાય પણ આ પ્રમેય આપણા સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતની વિલક્ષણતા ન સમજાવી શકે. તેથી જે પ્રમેયો આપણા સિદ્ધાંતના વિલક્ષણ સ્વરૂપને ઘડતા હોય એ પ્રમેયો શુ હોઇ શકે? દર્શનો સાથે ચિરકાલથી અમુક સામાન્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા રહ્યા છે એમાંના મુખ્ય પ્રશ્નો આ છે.

(૧) જે જગતમાં આપણે રહીએ છીએ એની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રયોજન, સ્વભાવ, એનું અવસાન ક્યાં, ક્યારે, કોના દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે ?

(૨) આ જગતમાં આપણી શું સ્થિતિ, આપણો શું સ્વભાવ. આપણા લૌકિક અસ્તિત્વનું શું પ્રયોજન દેહ ઈંદ્રિય. મન, આત્મા આદિનો પરસ્પર શું સંબંધ ?

(૩ આ જડ અને ચેતન સૃષ્ટિનું મૂળ કારણ શું છે, એનો સ્વભાવ શું છે, એનું સ્વરૂપ શું છે ? એના પોતાના કાર્ય જડ ચેતન, સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ શું છે ?

(૪) આ સમગ્ર સૃષ્ટિનું જે મૂળ પ્રયોજન એનું આપણી વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ અથવા વ્યવહાર સાથે શું સંબંધ, એ મૂળ પ્રયોજન ને પુર્ણ કરવામાં આપણું કર્મસ્વાતંત્ય, ઇચ્છા સ્વાતંત્ય અને મૂળ સ્વાતંત્ય છે કે નહીં, આપણા કર્મોનું શુભ અને અશુભ રૂપે નિધારણ કરવાનો માપદંડ શું ?

(૫) શુભ અને અશુભ કર્મની ફલવ્યવસ્થા શું છે, ફલનું સ્વરૂપ, એનુ તારતમ્ય અને ફલના અનુભવમાં અધિકારનું સ્વરૂપ અને એનું તારતમ્ય શું છે ?

(૬) આ અને એવા ઈતર પ્રશ્નોની સમાધાન માટે આપણી પાસે કયા સાધનો છે, પ્રમાણ શું છે. એનુ સ્વરૂપ શું, બુધ્ધિના અન્ય પાસાઓ જેમ કે ભ્રમ, અજ્ઞાન સંદેહ, સ્મૃતિ, નિદ્રા આદિનો પ્રમાના પાસા સાથે શું સંબંધ અને શું ભેદ છે? અને એવા ઇતર પ્રશ્નોના સમાધાન માટે જે પ્રમેયોની પરિકલ્પના અથવા સિધ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રમેયો દર્શનના કે દાર્શનિક સંપ્રદાયના સ્વરૂપને ઘડતા હોય છે. આજ પ્રશ્નોનું સમાધાન આપી શકે એવા પ્રમેયોનો વિચાર આ પ્રમેય ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. કોઇપણ પ્રમેયની સિધ્ધી પ્રમાણ વગર નથી થઇ શકતી એથી ગ્રંથકારે ન કેવળ પ્રમેયોનું સ્વરૂપ જ સમજાવ્યું છે પરંતુ સાથે સાથે પ્રમાણોનો પણ ઉપન્યાસ કર્યો છે એટલે આ ગ્રંથના સમુદ્રમાં ન કેવળ પ્રમેયના રત્નો આપણને મળે છે પણ સાથે સાથે એ પ્રમેયો ને પારખવાના સાધન અથવા તો પ્રમાણોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. યુકિતઓ અને અનુમાનોના વિવાદરૂપી કાદવમાંથી આપણ ને આ પ્રમેયના રત્નો નથા ગોતવાના પણ શબ્દના સ્વતઃ પ્રામાણ્ય-

ાદથી વિમલ એવા જલમાં ગોતવાના છે. એટલે જ ગ્રંથકાર કહે છે 'वाचनि के शास्त्रे वाचनिदयेव व्यवस्येति, न शुष्क तके त्रमितव्यम् "

વસ્તુત: સાંપ્રાદાયિ સિધ્ધાંતના પ્રમેયોને સમજવા માટે આ ંથ અત્યંત ઉપાદેય થઇ પડે એવો છે જો કે વિસ્તારથી સમજવા ાટે નિબંધ આદિ ગ્રંથો પણ છે, પણ સંક્ષેપમાં સમગ્ર સિધ્ધાંત ો નિચોડ રૂક્ષ વિવાદમાં પડયા વગર પ્રમાણ પુરસ્સર સમજાવનારો ખા એકજ ગ્રંથ છે એમ કહીયે તો બહુ અતિશયોકિત નહીં મનાય

"ગ્રંથ પરિચય"

આ ગ્રંથ બે ભાગોમાં લખાયેલો છે પણ દુર્ભાગ્યે કેવળ ૂર્વાર્ધજ આનો અખંડિત મળે છે અને ઉત્તરાર્ધમાંનું કેવળ એક ્રકરણ વાદાવલિ નામના ગ્રંથ સાથે વર્ષો અગાઉ પ્રકાશિત થયું ્તું. બાકીના પ્રકરણો લખાયા કે નથી લખાયા, હાલમાં કયાંય પલબ્ધ છે કે નહીં એ બાબતની પૂરતી જાણકારી નથી મળતી. જેટલો અંશ છુટો છુટો મુદ્રિત હતો એને એક સાથે અહીંયા અમે છપાવી રહ્યા છીએ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં આટલા વિષયો ચર્ચવામાં ાવ્યા છે.

૧) પ્રપંચ
૨) જીવ
૩) મૂળસ્વરૂપ
૪) પુષ્ટિ
૫) અધિકાર
૬) સર્વાત્મભાવ
૭) ફલ

ઉત્તરાર્ધમાં કેવળ એક વિષય ઉપર વિચાર મળે છે અને એ ખ્યાતિનો વિચાર છે.

અહિંયા ખ્યાતિ વિવેકના મંગળચરણમાં ગ્રંથકાર કહે છે.

ये संक्षेपेण पूर्वार्धे पदार्था विनिरूपिताः ।
तद्व्यासं कर्तुमारब्धम् उत्तरार्धं मयाधुना ॥

આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ઉત્તરાર્ધમાં કેવળ ખ્યાતિવિવેક જ લખવું એવો ગ્રંથકારનો પ્રયોજન નહીં હોય કેમકે પૂર્વાર્ધમાં સંક્ષેપમાં જે પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું એનો જ વિસ્તાર ગ્રંથકાર ઉત્તરાર્ધમાં કરવા માગે છે પૂર્વાર્ધના પ્રપંચ વિવેકમાં ભ્રમની ચર્ચા સંક્ષેપમાં કરવામાં આવી છે અને એનો જ વિસ્તાર ખ્યાતિ વિવેક છે. પૂર્વાર્ધના ઘણા વિષયો વિસ્તારની અપેક્ષા રાખે છે જેમ કે પ્રપંચ વિવેકમાં જ આવિર્ભાવ તિરોભાવ વાદ; પરિણામવાદ, જગસત્યત્વવાદ મૂર્તિપૂજનવાદ એવી જ રીતે જીવવિવેકમાં જીવાણુત્વવાદ, મુકિતતારતમ્યવાદ, જીવવૈવિધ્યવાદ, વિરૂધ્ધધર્માશ્રયવાદ એવી જ રીતે મૂળસ્વરૂપ વિવેકોમાં કૃષ્ણપરતત્વવાદ અને સાકારવાદ આવી રીતે બીજા પણ વિવેકોમાં ઘણા વિષયો એવા છે કે જ્યાં વિસ્તૃત વિચારને અવકાશ છે એમાં ગ્રંથકારે કયા વિષયોનો વિચાર કર્યો અને કયા વિષયોનો નહીં એ બાબતમાં આપણે કંઇ પણ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી પણ કર્યો ન હોય તો પણ કરવા તો માંગતા જ હશે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન નથી.

" સારાંશ "

"પ્રપંચ વિવેક"

ગ્રંથના પૂર્વાર્ધના પ્રપંચવિવેકમાં જગતના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સિધ્ધાંતમાં જગત અને બ્રહ્મના વચ્ચેનો સંબંધ

અદ્વૈતનો આ અદ્વૈત નિષેધાત્મક ન હોઇ વિધાનાત્મક છે. એટલે જ જગત એ બ્રહ્મનું કાર્ય પણ છે અને બ્રહ્મનું રૂપ પણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીયે તો બ્રહ્મનું પોતે માયા કે બીજા કોઈપણ કારણ કે હેતુની સહાયતા વિના જગત રૂપે પરિણમે છે. એટલે જ આપણે ત્યાં જગતને મિથ્યા, માયિક, બ્રહ્મથી જુદું, દુઃખરૂપ, ઉત્પતિ–નાશવાન અને ભેદઘટિત માનવામાં નથી આવતું. બ્રહ્મ પોતે કારણ છે અને પોતાનામાં કોઇપણ વિકૃતિ લાવ્યા વગર પોતે જગતરૂપ પણ અર્થાત કાર્યરૂપ થઇ જાય છે. એટલા માટે જ કાર્ય, કારણ એમનો સંબંધ, કાલ, કર્મ બધુ બ્રહ્મ જ હોવાથી આપણાં સિધ્ધાંતને બ્રહ્મવાદ પણ કહેવામાં આવે છે ઉત્પત્તિ, નાશ ભેદ ઇત્યાદિની પ્રતીતિ અજ્ઞાન મૂલક ભ્રાંતિ છે એટલે જ જગતને સત્ય માનવામાં આવે છે અને સંસારને મિથ્યા. જગત બ્રહ્માત્મક છે જ્યારે અવિદ્યા અને (તેના કાર્ય) અહંમમતાને લીધે દેખાતો સંસાર માર્મિક છે.

વિવેચન એટલે આરંભમ જે આપણે દર્શનના મૂળભૂત પ્રશ્નો જોયા એમાંનાં પ્રથમ પ્રશ્નનો ખુલાસો આ રીતે આપી શકાય કે જે જગતમાં આપણે છીએ એની ઉત્પતિ નથી પણ એ નિત્ય છે અલબત્ત એનો અને આર્વિભાવ અને નિરોભાવ અથવા અભિવ્યકિત અને અનભિવ્યકિત થતા રહે છે એ સત ચિત્ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મના સત્ અંશનો વિવિધ આકારમાં પરિણામ છે. આનું પ્રયોજન પણ બાહ્મ કે આંગતુક ન હોઇ બ્રહ્મનો લીલા સ્વભાવ કે ઇચ્છા માત્ર જ છે. દેશ, કાળ, કર્મ, પ્રયોજન અને દ્રવ્ય આ બધા બ્રહ્મના જ વિભિન્ન રૂપો છે અને આ રૂપોના જ તાણાવાણાનો વિસ્તાર આ જગત છે.

જીવવિવેક

આ પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર જીવના વિષે વિચાર કરે છે. સિધ્ધાંતમાં જીવ બ્રહ્મનો સચ્ચિદ અંશ છે અણુ જેવડો છે તણખાની જેમ બ્રહ્મમાંથી વિખરાયો છે જો કે બ્રહ્મમાંથી નિસ્સરણના સમયે આનંદ અંશ પણ જીવમાં રહેતો હોય છે પણ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી એ તિરોહિત થઇ જાય છે જેના પરિણામે આનંદના ધર્મ ઐશ્વર્ય, વિર્યયશ, શ્રીજ્ઞાન, વૈરાગ્ય પણ તિરોહિત થઈ જાય છે આ તિરોહિત આનંદવાળો સત્તા અને ચૈતન્ય ધર્મવાળો બ્રહ્મનો અંશ જીવ કહેવાય છે અનેક વિધરમની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ જુદા જુદા અંશોમાં જુદા જુદા ભાવો સ્થાપિત કરે છે. જેથી દૈવ કે આસુર અને દૈવમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગીય અથવા મર્યાદામાર્ગીય બને છે. દૈવીજીવો મુકિતના અધિકારી છે અને આસુરી જીવો પ્રલયપર્યંત સંસારના પ્રવાહમાં વહ્યા કરે છે. આનંદના તિરોભાવથી જીવને અવિદ્યાનો સંપર્ક થાય છે અને તેથા અવિદ્યાના પાંચ પર્વો (૧) સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ (૨) અંતઃકરણાધ્યાસ (૩) પ્રાણાધ્યાસ (૪) ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અને (૫) દેહાધ્યાસના ભ્રમમાં ફસાયેલો દુઃખી જીવ સંસારી કહેવાય છે વિદ્યાના પણ પાંચ પર્વો છે. (૧) વૈરાગ્ય ૩) સાંખ્ય (૩ યોગ (૪) તપ અને (૫) હરિભકિત એનાથી જીવ મુક્ત થાય છે. મર્યાદામાર્ગીય જીવની મુકિતના બે પ્રકાર છે. જીવનમુકિત અને મુકિત. સનકાદિ ઋષિઓ જીવન્મુકત કહેવાય છે વ્યાપિવૈકુંઠ સિવાય બીજા જુદા જુદા લોકોમાં મહાપ્રલય પર્યંત સુધી સ્થાન પામેલા જીવો મુકત કહેવાય છે. મહાપ્રલય વખતે બધાનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે. અર્થાત્ત પરમમુકિત એમને મળે છે આસુરી જીવો મહાપ્રલય વખતે બ્રહ્મમાં લીન થઈ

જાય છે. આવી રીતે જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ છે. (૧) શુધ્ધ (૨) બધ્ધ (૩) મુકત જેને આપણે સરળતાથી નીચે પ્રમાણે સમજી શકીએ છીએ.

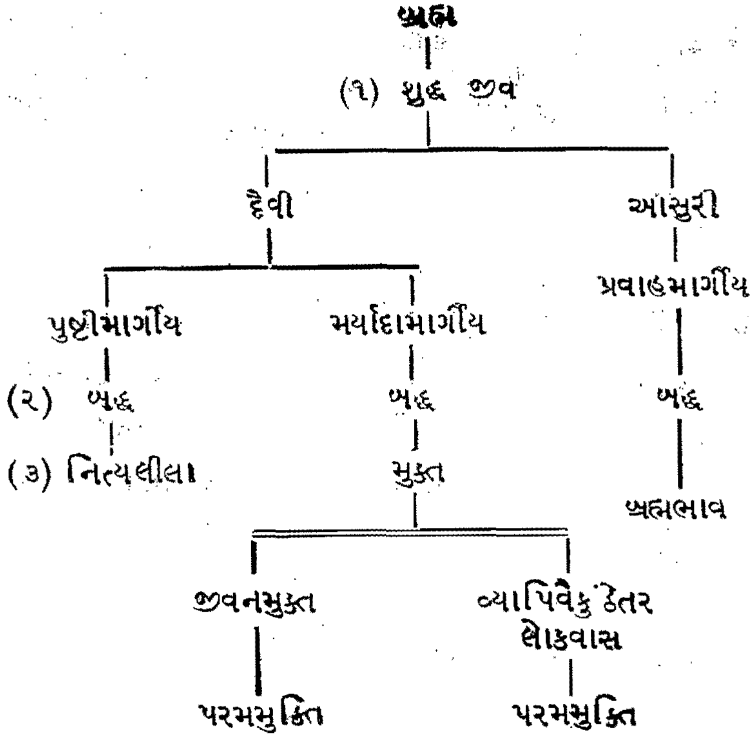
બ્રહ્મ
(૧) શુદ્ધ જીવ
દૈવી
આસુરી
પુષ્ટીમાર્ગીય
મર્યાદામાર્ગીય
પ્રવાહમાર્ગીય
(૨) બદ્ધ
બદ્ધ
બદ્ધ
(૩) નિત્યલીલા
મુક્ત
બ્રહ્મભાવ
જીવનમુક્ત
વ્યાપિવૈકુંઠેતર લોકવાસ
પરમમુક્તિ
પરમમુક્તિ

નોંધ : | એક પછી એક આવતી અવસ્થાઓ છે.
∧ એકના જ બે પ્રકાર છે.

જીવ પોતે અણુ હોવા છતાં પણ પોતાના ધર્મ ચૈતન્ય દ્વારા સંપુર્ણ દેહમાં વ્યાપ્ત થાય છે. જીવ વ્યાપક નથી પણ જ્યારે એને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે બધી વસ્તુને બ્રહ્મ તરીકે જોતાં પોતાને

પણ એજ દ્રષ્ટિથી જુએ છે ત્યારે એનું અણુરૂપ હોવું મટતું નથી વ્યાપકતાની એને સ્ફૂર્તિ થાય છે, બ્રહ્માનુભવનો કારણે અણુ હોવા છતાં વ્યાપકતાના અનુભવની સંગતિ ગ્રંથકાર નિબંધના એક ઉદાહરણ સમજાવે છે.

'यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्व जगदाधारो भवति' સંપૂર્ણ જગત જેના આધારે ટકી રહ્યું છે એ કૃષ્ણ યશોદાના ખોળામાં પણ બેસી શકે છે.

વિવેચન

આપણે બીજા પ્રશ્નમાં જે જે વસ્તુઓની પૃચ્છા કરી હતી એનો ઉત્તર એમ આપી શકાય કે આ જગત જેવી રીતે બ્રહ્મનું એક કાર્ય છે બ્રહ્મના ત્રણ ગુણો સત્, ચિત્ અને આનંદ એમાં સત્ અંશનું વિવિધ રૂપમાં એક પરિણામ છે. એમજ આપણે પણ એજ મૂલ કારણના સત્ અને ચિત્ના વિવિધ રૂપો છીએ. જગત છે પણ એને પોતાની હયાતિનો ખ્યાલ નથી આપણે છીએ અને આપણને આપણી હયાતિનો ખ્યાલ છે. જગતમાંથી ચિત્ અને આનંદ તિરોહિત થયા છે. આપણામાંથી આનંદ તિરોહિત થયો છે આપણા સ્વભાવનું વર્ગીકરણ કરતાં સિધ્ધાંતમાં ત્રણ જાતના સ્વભાવ માનવામાં આવ્યા છે. પરમાત્મનિષ્ઠા, આત્મનિષ્ઠા અને દેહનિષ્ઠા આપણા લૌકિક અસ્તિત્વનું પ્રયોજન બ્રહ્મની રમણની ઈચ્છા જ છે. બ્રહ્મ ક્રીડા કરવા માટે પોતાની ઈચ્છાથી સ્વંય અનેક રૂપ લે છે. એટલે આપણા અસ્તિત્વનું પ્રયોજન મૂલત: વૈયકિત ન હોઈ બ્રહ્મનો મૂલકારણતો પોતાનો સ્વભાવ જ છે. આપણું લૌકિક અસ્તિત્વ તો ફકત એ સ્વભાની અભિવ્યકિત જ છે. જીવ શુદ્ધ સત્ અને ચિત્ ગુણોનો અંશ છે જીવ શુદ્ધ ચૈતન્ય

રૂપ છે જ્યારે દેહ ઇંદ્રીય મન એ શુધ્ધ સત્ રૂપ છે નથી દેહ મિથ્યા કે નથી જીવ મિથ્યા પણ દેહ ઇંદ્રિય કે અંતઃકરણ જે મન સાથે આત્માનો સંબંધ તત્કાલ પૂરતો જ છે એને પોતાનું માની બેસવું કે દેહ ઇંદ્રિય અને મનમાંજ પોતાના અસ્તિત્વની સમગ્રતા સમજવી એ ચૈતન્તનો અવિદ્યા સાથે સંબંધનું પરિણામ છે એ સંબંધ પણ બ્રહ્મની ઈચ્છાથી જ થાય છે અને એ સંબંધનું તુટવું પણ બ્રહ્મની ઇચ્છા પર નિર્ભર છે અને બ્રહ્મ કેવી રીત આ સંબંધને તોડવા માગે છે એ ઈચ્છા જ મુલતઃ આપણો સ્વભાવ બની જાય છે

મૂલસ્વરૂપ

આ પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર જડ અને ચેતન સૃષ્ટિના કારણનું વિવેચન કરે છે. સંપૂર્ણ કાર્ય પરંપરાનું આદિકારણ પરબ્રહ્મ છે અને એ પરબ્રહ્મ અન્ય કોઈ નહીં પણ પોતે શ્રીકૃષ્ણ જ છે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ સત્ ચિત અને આનંદ રૂપ છે. બ્રહ્મ સગુણ છે સાકાર છે અને અનેક દિવ્ય ધર્મ એમાં છે. બ્રહ્મ જાગતિક પદાર્થોથી સર્વથા વિલક્ષણ છે કેમ કે જગતના બધા પદાર્થો એનું જ કાર્ય કરે છે અને બ્રહ્મ અનંત ગુણ, અનંત આકાર અને અનંત ધર્મોવાળું હોવાથી અત્યંત વિલક્ષણ છે શ્રીકૃષ્ણના રૂપે સર્વદા દશવિધ લીલાઓ સાથે છે અનેકત્ર એના અનેક રૂપો છે જેમકે દ્વિભુજ, ચતુર્ભુંજ આદિ રૂપોમાં એ બૃહદ્વન, વૃંદાવન, વ્યાપિવૈકુંઠ આદિ સ્થળો પર તે તે ભકતો સાથે સર્વદા રમણાત્મિક સ્થિતિમાં રહે છે આ પરબ્રહ્મનું ફલાત્મક રૂપ છે. આ જ બ્રહ્મમાંથી કારણ રૂપમી અક્ષર બ્રહ્મનો આવિભાવિ થાય છે. આ આ અક્ષર બ્રહ્મમાં આનંદની સ્થિતિ ગૌણ થઈ જાય છે અને આજ અક્ષરબ્રહ્મથી પુરૂષ પ્રકૃતિરૂપ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર

થાય છે. આ જ કારણરૂપ બ્રહ્મની જીજ્ઞાસા જ્ઞાનીઓને રહે છે અને આજ કારણરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ્ઞાનીઓને થાય પણ અધિકારી ભેદથી આ અક્ષર બ્રહ્મની અનુભૂકિતનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે ભકતોને આ અક્ષર બ્રહ્મનું ભાન જગતના કારણ કે ધારક આદિરૂપોમાં ન હોઈ પુરૂષોત્તમના ધામ વ્યાપિવૈકુંઠ આદિ રૂપે થાય છે આવી રીતે જ્ઞાનીઓને સચ્ચિદાનંદ દેશ અને કાલમા અસિમિત સ્વયંપ્રકાશ ગુણાતીત આદિરૂપમાં અક્ષર બ્રહ્મનું ભાન થાય છે જ્યારે ભકતોને વ્યાપિવૈકુઠો રૂપમાં

પુરૂષોત્તમનું એક અન્ય રૂપ પણ છે જેને અંતર્યામી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અંતર્યામીનું કાર્ય જગતનું નિયમન છે. બધા લીલા અવતારો જેમકે મત્સ્ય, કચ્છ્ય, નૃસિંહ ઈત્યાદીનું મૂલ આ છે આજ અંતર્યામી બધા જીવોમાં પણ રહે છે અને જુદા જુદા શરીરોમાં જેવી રીતે જીવ જુદા જુદા રૂપે રહે છે. અને કેવળ જે જીવ સાથે રહે છે એ જીવનું જ નિયમન કરે છે. જીવમાં આનંદ તિરોહિત છે પણ અંતર્યામીના આ રૂપમાં આનંદનો તિરોભાવ નથી થતો એટલે જ આ રૂપને સમગ્ર સચ્ચિદાનંદ હોવાથી બ્રહ્મની કોટીમાં જ ગણવામાં આવે છે. જો કે મૂલ અંતર્યામીના જ આ અંશો છે એટલે મૂલ રૂપને સમષ્ઠિ અંતર્યામી કહેવામાં આવે છે જ્યારે આ રુપને વ્યષ્ઠિ અંતર્યામી કહેવામાં આવે છે. ગુણાવતારો બ્રહ્મ. વિષ્ણુ અને શિવા રૂપના પણ આ જ સમષ્ટિ અંતર્યામી લે છે સંક્ષેપમાં આપણે નીચે પ્રમાણે આને સમજી શકીએ છીએ.

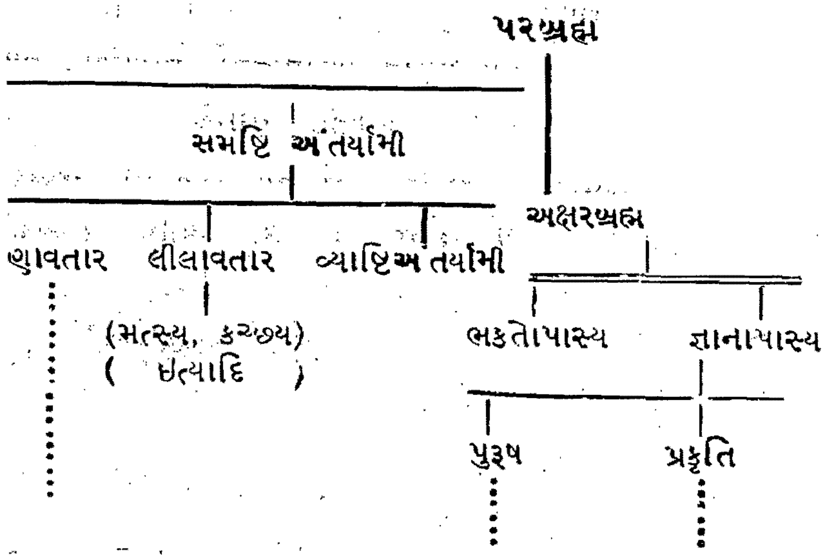

ટ : — = સ્વરૂપાવસ્થા
 = = કાર્યાવસ્થા

વિવેચન

ત્રીજા પ્રશ્નમાં સૃષ્ટિનું મૂલકારણ એનો સ્વભાવ, સ્વરૂપ અને તાનાં કાર્ય સાથેના એના સંબંધની બાબતમાં જીજ્ઞાસા કરવામાંઆવી ી. પત્રાવલંબનમાં આચાર્યચરણનું એક વિધાન મળે છે **ाब्दानामर्थं विचार्यमाणे ब्रह्मैव सर्वं भवति । घटपटादिशब्दा र्ववाचका एव भवितुमर्हन्ति । घटत्व हि वशिष्ठवाचका ह्येत त लोकप्रसिद्धिः । घटत्वामिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्स- ाद् घटपदवाच्यता धर्मिणः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वा वप्रत्ययः । भाव इति भूधातोर्घञि रूपम् । भूधातुः सत्तायां ाप्तौ वा । उभयथापि व्यापकस्य सतो वा धर्मस्य वको भवति । घञ च स्वार्थे । अन्यथा अनवस्था स्यात् ा च घटत्वं नाम सतः व्यापकस्य वा धर्म इत्युक्तं भवति पटत्वादिष्वपि तथा च प्रत्ययार्थः सन् व्यापको वा यदा ति तदैव प्रत्ययार्थेनैकवाक्यता भवति ॥"**

આ વિધાનને જોતાં વલ્લભાચાર્યના સિધ્ધાંતમાં મૂલકારણનો સ્વભાવ, સ્વરૂપ અને એના પોતાના કાર્ય સાથેનો સંબંધનો આછો ખ્યાલ મળી જાય છે આચાર્યચરણનું કહેવાનું તાત્પર્ય અહીંયા એ છે કે જગતના કોઇપણ પદાર્થના પ્રત્યયનું વિશ્લેષણ કરીએ ત્યારે એક વસ્તુ સામે આવે છે તે આ કે બધા પ્રત્યયોમાં સત્તાનો અનુગમ છે. દાખલા તરીકે ઘડો, કપડું, મનુષ્ય કે પૃથ્વી એવા કોઇપણ પદાર્થના પ્રત્યયની આપણે પરીક્ષા કરીએ તો એ પ્રત્યયોમાં સત્તા મળી જ આવે છે એટલે દાખલા તરીકે ઘડાના પ્રત્યયમાં આપણને અતિરિકત સત્તાના વિધાનની અપેક્ષા નથી જેમ કે ''ઘડો છે'' એમ કહેવું આવશ્યક નથી કેમ કે ''છે'' થી જે ઘડાની સત્તાનો બોધ કરાવવા માગીએ છીએ તે સત્તાનો બોધ સ્વતઃ ઘડાના પ્રત્યયમાં જ થઇ જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીયે તો જે વસ્તુ નથી તે ઘડો નથી થઈ શકતી એટલે ઘડાનું ઘડો હોવું એમાં સત્તા છુપાયેલ છે જો કે ઉપર ટાંકેલા વાકયોમાં આ બાબતનો ખુલાસો નથી છતાં પણ નિબંધના મંગલાચરણ **'नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुत कर्मणे । रूपनाम विभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥**

આ વાકયને જોઇએ તો ખુલાસો મળી જાય છે કે અસત્‌નો પણ જે પ્રત્યય છે એમાં પરોક્ષ અથવા અપરોક્ષ રૂપે સત્તાનો જે કેવળ શાબ્દિક અથવા તો ભ્રાન્તિપૂર્ણ અનુગમ થાય છે તે પરમસત્તા એવા બ્રહ્મના પ્રકાશના લીધે જ અહીંયા સત્તાના અનુગમથી સત્તા ધર્મ છે કે ધર્મી એ એક પ્રશ્ન રહ્યો આચાર્યચરણ કહે છે કે ઘડો, કપડું એ બધા શબ્દો ધર્મવાચક હોવા જોઇએ અર્થાત્ જયારે આપણે "આ એક ઘડો છે" એવું કોઇ વાકય ઉચ્ચારતા હોઇએ છીએ ત્યારે ઘડો એ શબ્દનો અર્થ વ્યકિત ઘડો ન હોઈ ઘડાપણું એવો અર્થ થાય છે, એનો સંસ્કૃતમાં ઘટત્વ એમ અનુવાદ થાય છે એક સામાન્ય ઉદાહરણ તરીકે જો આ શબ્દથી પેદા થતા પ્રત્યયનું આપણે વિશ્લેષણ કરીએ તો એવું થાય કે ઘટ=આકૃતિ અને 'ત્વ'

=ભાવ અર્થાત હોવું એટલે જે છે અને એની જે આકૃતિ છે એ બન્નેનો સંબંધ કેવો હોઇ શકે આચાર્યચરણ યુક્તિ આપે છે કે જો ઘડો પોતે સત્ અને વ્યાપક ન હોય અથવા તો કોઇક સત્ અને વ્યાપકનો ધર્મ ન હોય અથવા તો સત્તા અને વ્યાપકતાનો આશ્રય ન થતો હોય ત્યાં સુધી 'ઘટ' અને 'ત્વ' નો સંબધ નહીં જોડાય અર્થાત ઘડા શબ્દના ઉચ્ચારણથી જે પ્રત્યય આપણી બુધ્ધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રત્યયની વ્યાખ્યા બરાબર નહીં થઇ શકે ઉપર કહેલા ત્રણેમાંથી કોઈપણ અર્થને પકડીએ તો આ સમગ્ર નામરૂપાત્મક જગતનું સત્તાના અદ્વૈતના પ્રત્યયમાં પર્યવસાન થાય છે આ જ અદ્વૈતરૂપ સત્તા બ્રહ્મ છે એ ઉપનિષદોના બ્રહ્મને સમગ્ર સત્તાનો આધાર અથવા તો સત્ય કહેનારા વચનોના આધારે સિધ્ધ થાય છે એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ કેવળ સત્તા જ નથી કિંતુ જ્ઞાન પણ છે અને આનંદ પણ છે એટલે બ્રહ્મનો સ્વભાવ સત્ ચિત્ આનંદ=સચ્ચિદાનંદ સિધ્ધ થાય છે એ દેશકાલાતીત છે અને દેશ, કાલ, ક્રિયા ને દ્રવ્ય એ એના જ વિવિધ રૂપો છે પોતાના કાર્ય સાથેનો એનો સંબંધ ભેદ ઘાટ ઘાટંત હોવા છતાં અભેદાત્મક જ છે કેમકે ભેદ સ્વાભાવિક ન હોઈ એ પોતાના સામર્થ્યથી અથવા તો સ્વભાવથી નિર્મિત થયેલુ છે આમ કહેતા બે વિરોધી ધર્મો આપણને એ કારણની કલ્પના સાથે જોડવા પડે છે પણ કારણની કલ્પના આપણી સ્વછંદ ન હોઇ શ્રૌત પ્રમાણ ઉપર આધારિત હોવાથી પ્રામાણિક છે બ્રહ્મને એટલા માટે જ તો ઉપનિષદોએ વિરૂધ્ધધર્માશ્રય તરીકે વર્ણવેલું છે એટલે જ નિબંધમા આચાર્યચરણ કહે છે "**अनंतमूर्ति तद् ब्रह्म ह्यविभिक मत्**"

આ અભેદમાં પણ ભેદના સંબંધને દર્શનશાસ્ત્રોમાં "**तादात्म्य संबंध**" કહેવામાં આવે છે એટલે કાર્ય સાથે કારણનો સંબંધ પણ આપણે ત્યાં આ **तादात्म्य** નો છે.

શંકર ભાષ્યમાં દ્વિતીયાધ્યાય પ્રથમવાદના ૧૪ માં સૂત્રની ટીકામાં વાચસ્પતિમિશ્ર કહે છે "**न खल्वनन्यत्वमित्य भेदं ब्रू: किंतु भेदं व्यासेधामः ततश्च नाभेदाश्रय दोष प्रसङ्गः ।** અહીંયા શાંકર દર્શનમાં જે અભેદનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ **तादात्म्य** રૂપ અભેદ છે અને એજ આપણો સિધ્ધાંત છે શુધ્ધાદ્વૈતનો અર્થ પણ આ જ **तादात्म्य** સંબંધના અર્થને સમજવાથી સમજી શકાય છે કાર્યકરણ વચ્ચેનો અર્થાત બ્રહ્મ અને જગતની વચ્ચે-અને બ્રહ્મ અને જીવન વચ્ચેનો અથવા તો જીવ અને જગત વચ્ચેનો જે સંબંધ એને તાદાત્મ્ય કહી શકાય છે. આ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવા છતાં કૃષ્ણના રૂપમાં એક વ્યકિત છે અને કૃષ્ણ પોતે શુદ્ધસાકાર હોવા છતાં વ્યાપક પણ છે જ. આ પણ વિરોધ હોવા છતાં યે શ્રૌત હોવાથી પ્રામાણિક છે.

પુષ્ટિવિવેક

પુષ્ટિ એટલે ભગવાનને અનુગ્રહ અર્થાત ભગવાનનો જ એક વિલક્ષણ ધર્મ એક સ્વભાવ. આથી કોઈપણ જાતનું લૌકિક કે અલૌકિક ફલ સિધ્ધ થાય છે એટલા માટે જ્યારે કોઇક સાધનરહિત અધિકારીને કોઇ શ્લાધ્યતમ ફલ મળેલું જોઇએ ત્યારે ભગવાનનો અનુગ્રહ એના ઉપર થયો છે એવું અનુમાન થાય જેમકે આજીવન નિંદિત કર્મમાં રત હોવા છતાં અજામિલનો ભગવાને ઉધ્ધાર કર્યો વિશ્વરૂપ દધિચિ વૃત્ત જેવા કર્મિષ્ઠ જ્ઞાની અને ભકતને મારનાર ઈંદ્રનું કોઇપણ અનિષ્ટ થયું નહીં એનુ કારણ ભગવાનની કૃપા જ હતી. આ અનુગ્રહ થકી ચારે પુરૂષાર્થ સિધ્ધ થઇ શકે છે, સહસ્રાર્જુન ભગવાનની કૃપાથી રાજા બન્યો, દેવહૂતિને મુકિત ભગવાનની કૃપા થકી મળી જે ત્યાં યોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ તો અનુગ્રહનું કેવળ નિમિત્ત કે વ્યાપાર છે. જેમકે અજામિલના ઉદાહરણમાં એનું ભગવાનનું નામ લેવું એ નિમિત્ત બની ગયું. લોકદ્રષ્ટિમાં આ અનુગ્રહનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે અનુગ્રહનું વિશેષ સ્વરૂપ આ ચારે પુરૂષાર્થને નહીં પણ ભકિતનું દાન આપનારૂં

છે. **એટલે એ વિશેષ અનુગ્રહથી મળેલી ભક્તિને પુષ્ટિભક્તિ** કહેવામાં **આવે છે આ પુષ્ટિભક્તિ** ભગવાનના **અનુગ્રહથી** જ મળે છે. **એટલે કાર્યભક્તિને જોઈ કારણ અનુગ્રહનો અનુમાન** કરેવું **એનો** નિર્ધાર પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદામાં કરવામાં આવ્યો છે. ભક્તિના બે પ્રકાર હોય છે. મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ, પુષ્ટિભક્તિ એટલે જે ભક્તિમાં ભક્તને ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ ન જોઇએ અને અને કેવળ ભગવાન જ જોઇએ એવો સ્નેહ.

પુષ્ટિભક્તિના ચાર પ્રકાર થાય છે (૧) શુદ્ધપુષ્ટિ (૨) પુષ્ટિ-પુષ્ટિ (૩) મર્યાદાપુષ્ટિ (૪) પ્રવાહપુષ્ટિ.

પુષ્ટિપુષ્ટિ ભક્તો ઉપર ભગવાન એવો અનુગ્રહ કરે છે કે ભજન માટે ઉપયોગી પ્રભુ, પ્રભુની લીલા એ લીલાનો પરિકર અને પ્રપંચ એ બધાનુ જ્ઞાન એમને થાય છે. સારાંશમાં બધીજ વસ્તુઓના યથોક્ત સ્વરૂપને જાણીને જે ભજન કરે છે તે પુષ્ટિના ભક્તો કહેવાય છે. મર્યાદાપુષ્ટિના ભક્તો વિષયાસક્તિને છોડી ભગતકથા શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત થાય છે કેમકે મર્યાદા રાગાત્મિક વિષય પ્રવૃત્તિમાંથી છોડાવી જીવને નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ લઇ જનારી છે. પ્રવાહપુષ્ટિના ભક્તો પ્રવાહ અહંતામમતાત્મક સંસારરૂપ હોવાથી એ ધર્મને લીધે કેવળ ક્રિયામાં રૂચિ લેનારા થાય છે પણ પુષ્ટિભક્ત હોવાથી ભગવદ્ ઉપયોગી ક્રિયામાં રસ ધરાવે છે શુદ્ધ પ્રેમ અથવા તો શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિના ભક્તોમાં કેવળ પ્રેમજ પ્રધાન હોય છે: અને ભગવાનની સેવા કે ભગવાનના ગુણગાન કેવલ સ્નેહવશ જ એ કરતા હોય છે આવા ભક્તો અત્યંત દુર્લભ છે:

હરિરાયજીએ જે પુષ્ટિભક્તિનું કારિકાઓમાં નિરૂપણ કર્યું છે તે ઉત્તમ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિના અધિકારીઓને જ લાગુ પડે એવું છે.

અધિકાર વિવેક

અધિકારવિવેકમાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં કોનો અધિકાર એનો

વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં "**नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया बहुना श्रुतेन । यमेवैश वृणुते तेन लभ्य :** આ શ્રુતિ મુજબ જેના ઉપર ભગવદ્ કૃપા થાય છે તે જ પુષ્ટિભક્તિ માર્ગનો અધિકારી થઈ શકે છે કૃપાને આપણે જોઈ નથી શકતા પણ કૃપાનું કાર્ય જે પુષ્ટિમાગમાં રૂચિ એને આપણે જોઈ શકીયે છીએ તેને જોઇને કૃપાનું અનુમાન થઇ શકે છે કેમકે ભગવાનની કૃપા વિના પુષ્ટિમાર્ગમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય જ નહીં એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ફલના દાનની ઇચ્છાથી જે જીવ ભગવાનનો કૃપાપાત્ર બને છે અને બનવાથી જેને પુષ્ટિમાર્ગમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો કોઇપણ જીવ અધિકારી છે. આ રૂચિની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર આમ છે દૈવી જીવોમાંથી જેને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્વીકારવા માગે છે એને ભગવાનની જ કૃપાથી સત્સંગ મળે છે અને ભગવાનની જ કૃપાથી સેવા આદિથી યથા સંભવ શ્રવણ અને તનુજા સેવાના લીધે ભજનાનુભવના કારણે આ માર્ગમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને માર્ગમાં રૂચિ લીધા પછી જે શ્રવણ કીર્તન આદિ થાય છે તેને લીધે ચિત્તમાં ભગવદ્ આવેશ થાય છે તેની ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને આમ શ્રવણ આદિની પદ્ધતિ ચાલુ રહેવાથી ભગવાનમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે આ રૂચિ પરોક્ષ રૂચિ છે એટલે પહેલી કક્ષાની કહેવાય આ રૂચિ અને રૂચિથી થતું શ્રવણ અને શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતો સ્નેહ એમ આ ત્રણે ભક્તિના જ ત્રણ પાસાઓ છે અને આ પરોક્ષ રૂચિથી અને શ્રવણાદિના આ વર્તનોથી ભક્તિવર્ધિનામાં કહેલો બીજભાવ વૃદ્ધ થાય છે અને શ્રવણાદિના આ વર્તનો સાથે આગળ વધતા એ ભાવ ભગવાનની અંતઃસ્ફૂર્તિ કરાવે છે અંતઃસ્ફૂર્તિથી ભગવાનમાં જીવની રૂચિમાં હજીય વધારો થાય છે. અને ત્યારે એને અપરોક્ષ રૂચિ કહેવામાં આવે છે આ આવી જાતની રૂચિ સાથે પાછળથી જે શ્રવણકીર્તન સેવા આદિ કરવામાં આવે છે તેથી બીજભાવમાંથી પ્રેમાંકુર ફૂટી

આવે છે આ સ્નેહ ભગવાન સિવાયની બધી વસ્તુઓમાંથી જીવનો અનુરાગ હટાવી દે છે અને આમ સેવા અને શ્રવણના આવર્તનોથી વધતો જતો એ જ સ્નેહ આશકિતનું રૂપ લઈ લે છે આ અવસ્થા ઉપર આવીને જીવને ભગવદ્-સબંધ રહિત બધા જ પદાર્થોમાં બાધકતાનો ભાસ થવા લાગે છે અને વધતાં વધતાં એક દિવસ એજ આશકિત વ્યસનમાં પરિણત થઈ જાય છે બધા દેહના ધર્મો ભૂલાઇ જવાય છે આનું જ નામ માનસી સેવા છે. વ્યસન એ ભકિતની ઉંચામાં ઉંચી કક્ષા છે અતઃપ્રેમની પરિપકવ અવસ્થા વ્યસન છે આ વ્યસનને લીધે સર્વત્ર પુરૂષોત્તમનું ભાન થવા લાગે છે સર્વત્ર ઉત્કટ સ્નેહ ઉભરાઇ જાય છે આને જ સર્વોત્તમભાવ કહેવામાં આવે છે આ સિદ્ધિ થતાં જ અંદર અને બહાર બધે જ ઠેકાણે પુરૂષોત્તમનો આવિર્ભાવ થાય છે સેવાફલમાં કહેલું અલૌકિક સામર્થ્ય અહીંયા આવીને મળે છે આ શુદ્ધપુષ્ટિનો પ્રકાર થયો ચાર પ્રકારના પુષ્ટિભકિતના હિસાબે અધિકારીના પણ ચાર પ્રકાર થાય છે અને એમનું ફલ પણ જુદું જુદું હોય છે જો કે આ બધા જ ફલો માટે એક સામાન્ય નામ નિત્યલીલા પ્રવેશ માનવામાં આવ્યું છે મોડાવહેલા બધા જ પુષ્ટિભકતો નિત્યલીલામાં પ્રવિષ્ટ થવાના છે બાકીના બે ફલો જે સેવાફલમાં બતાવ્યા છે સાપુજ્ય અને સેવાપયોગી દેહ એ મર્યાદા ભકતોના છે મર્યાદા ભકિત માટે પણ કોઈક વખત પ્રેમ શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે પણ એ પ્રેમ ભગવાન મોક્ષ આપનાર છે એવી બુદ્ધિના કારણે ઔપાધિક છે જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગીયોનો પ્રેમ નિરૂપધિક હોય છે કેમકે એમને સાલોકય, સારૂપ્ય, સમીપ્ય કે સાપુજ્ય કોઇપણ જાતના મોક્ષની ભગવાનના સિવાય અપેક્ષા નથી એટલે એમને ત્યાં મુકત થયા વગર કેવલ ભગવાનનો જ બધી રીતે અનુભવ કરવો આ જ અલૌકિક સામર્થ્યને નિત્યલીલા પ્રવેશ કહેવામાં આવે છે આવા ફલ આપનારા ભકિતના પ્રવર્તક વ્રજભકતો છે અને પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારી એમનું જ અનુસરણ કરે છે.

સર્વાત્મભાવ

ભગવાનના મળવામાં સર્વાત્મભાવ મુખ્ય હેતુ થાય છે. ભગવાનમાં આપણા ઉપાધિ રહિત સ્નેહની જ એક ઉચ્ચત્તમ અવસ્થા સર્વાત્મભાવ છે આત્મામાં આત્માનો સ્નેહ કોઈપણ બાહ્ય કારણ થકી નથી હોતો પણ સહજ હોય છે પણ એ સહજ સ્નેહ પણ આત્મામાં એટલા માટે હોય છે કે આત્મામાં પણ પરમાત્મા છુપાઇ બેઠો છે. આ જો આપણા સમજવામાં આવે અને આપણો સહજ સ્નેહ ભગવાન તરફ વળી જાય તો જે દુનિયાના પદાર્થો યથાર્થમાં ભગવદ્ રૂપ જ છે પણ જેમની ભગવદ્રુયતા દેખાતા નથી એ આપણને આ સ્નેહને લીધે દેખાવા માંડશે ત્યારે સર્વત્ર આપણને આત્મભાવ અથવા તો ભગવદ્-ભાવ જાગૃત થશે સ્નેહની આ જ અવસ્થાનું નામ સર્વાત્મભાવ છે કેમકે સર્વાત્મભાવના મર્યાદાભકિત અને પુષ્ટિભકિતમાં જુદા જુદા રૂપો છે પુષ્ટિભકિતમાં આ ભાવ ભગવત્ વિરહનો અનુંભવ જ્યારે જીવને થાય ત્યારે અત્યંત ગાઢ ભાવને લીધે સર્વત્ર જે ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થવા મંડે છે ત્યારે થાય છે છતાં આ ભાવ સ્થાયી નથી હોતો એટલે જ રસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ આને સંસારી ભાવ કહેવામાં આવે છે. મર્યાદાભકિતનો સર્વાત્મભાવ પણ પુષ્ટિભકિતના સર્વાત્મભાવની જેમ પોતાની ભકિતની સર્વોત્તમ અવસ્થા છે.

વિવેચન

ચોથા પ્રશ્નમાં સર્વપ્રથમ આ સમગ્ર સૃષ્ટિના મૂળ પ્રયોજનની પૃચ્છા છે. આપણા સિદ્ધાંતમાં સમગ્ર સૃષ્ટિનું મૂળ પ્રયોજન સૃષ્ટિનું મૂળ પ્રયોજન સૃષ્ટિના આદિકારણથી બાહ્ય ન હોઈ શકે કેમકે બાહ્ય માનતાં શુદ્ધાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત બરાબર ન જળવાય. કોઈપણ આચરણનું પ્રયોજન તાર્કિક દ્રષ્ટિએ આચરણ કરનાર, આચરણ અને એનું પ્રયોજન એ ત્રણેના ભેદ વગર નથી સંભવતું પણ

આપણે ત્યાં શ્રુતિના આધારે સૃષ્ટિ રચનાનુ પ્રયોજન આગંતુક ન હોઈ સ્વભાવિક જ માનવામાં આવ્યું છે દર્શનોમાં સ્વભાવવાદનો પણ એક મત છે આ સંદર્ભમાં સ્વભાવના બે અર્થ થઈ શકે કાર્ય અને કારણના વિચાર કરતાં આગંતુક કોઇપણ કારણ ન માની વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે એમ એક વ્યાખ્યા સ્વભાવવાદની આપી શકાય, બીજું કોઇપણ અસ્તિત્વમાં આવનારી અથવા અસ્તિત્વ ધરાવનારી વસ્તુનું પ્રયોજન જ્યારે આગતુક ન માનીને ઉત્પન્ન થતી કે હયાત વસ્તુમાં જ એનું પ્રયોજન પણ માનવામાં આવે તો એ પણ સ્વભાવવાદ જ કહેવાય છે. આપણો મત સ્વભાવવાદનો નથી કેમકે આપણા મત પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ જગતના સ્વભાવના લીધે જ નથી થઇ પરંતુ બ્રહ્મની રમણ કરવાની ઈચ્છાના કારણે થઈ છે. એમ જ જગતની ઉત્પાત્ત કે સ્થિતિનું પ્રયોજન પણ જગતમાં નથી પણ બ્રહ્મની રમણ કરવાની ઈચ્છા એજ જગતનું પ્રયોજન છે એટલે જ આપણે ત્યાં કારણના સ્વભાવ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જગત જે કાર્ય છે એનો સ્વભાવ જગતની ઉત્પત્તિ અથવા તો સ્થિતિના પ્રયોજનનો નથી ઘડતું અને કારણનો સ્વભાવ પણ જડકારણનો સ્વભાવ નથી પણ ચેતન કારણનો સ્વભાવ છે અને (એટલે જ જગત અને બ્રહ્મના કાર્યકારણ સંબંધમાં ઐચ્છિક દ્વૈત માનવામાં આવ્યું છે, એથી એ ઉપર આનંદાત્મક કારણનું સ્વભાવ છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણના ૧૮માં શ્લોકના આવરણ ભંગમાં પુરૂષોતમજી "देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा" इति सिद्धान्त उक्तः। तत्रापि क्रीडाकरणमेव स्वभावो वक्तव्यः। अन्यथा "सद्वितीयमैच्छदि" ति, "क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतंते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिनां विरोध प्रसक्तेः। न चाप्तकाम श्रुतिविरोधः। विरूद्धधर्माश्रयत्वेन तदभावात्। स्पृहाया अभिध्या रूपत्वेन, लौकिकतुल्य स्पृहाया एभावाच्च "।

—માટે કારણ આનંદરૂપ છે અને આનંદના છ મુખ્ય ધર્મો ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, તપ અને વૈરાગ્ય માનવામાં આવ્યા છે. એટલે બ્રહ્મના આ આનંદના પાસાના લીધે જગતનું પ્રયોજન એ બ્રહ્મનું રમણ જ માનવામાં આવ્યું છે આ આપણે બ્રહ્મસૂત્ર 'पराभिध्यानात्तुतिरोहितम् ततोहि अस्य बंध विपर्ययो (૩–૨–૬) ના ભાષ્યથી સમજી શકીએ છીએ. ભાષ્યકાર ત્યાં આ ઉપર કહેલા છ ધર્મોને ને આનંદદંશના તિરોહિત થવાથી તિરોહિત થવાનું વિધાન કરી કહે છે "अतोऽस्मिन प्रस्तावे जीवस्य धर्म तिरोभाव उक्तः अन्यथा भगवत ऐश्वर्यालीला निर्विषया स्यात्।" બ્રહ્માનું આનંદાત્મક હોવું બ્રહ્મને ઇશ્વર બનાવે છે ઇશ્વર 'રૂશીતવ્ય' વગર ન હોય એટલા માટે ઐશ્વર્યલીલા એ બ્રહ્મ સ્વભાવ છે અને એજ સ્વભાવ જગતનું પ્રયોજન પણ છે.

આ પ્રયોજન સાથે આપણી વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારના સંબંધનું નિરૂપણ "एषौंएव साधुकर्म कारपति तम् चमेभ्यो लोकेभ्य उन्निषयति एषौ एव एनम् असाधुकर्म कारयति तम् यमेभ्यो तम यम् अश्वोनिनिषति एव लोकपाल एव लोकाधिपति एव सर्वेष : सम आत्मेति विधात् (दौशनकी ब्रह्मोपनिषद्)

અહીંયાં બ્રહ્મને જે જીવની સાથે અથવા જે જીવના રૂપમાં જેવું રમણુ કરવું હોય છે તેના વ્યવહાર વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ પણ તદનુસાર સ્વભાવિક જ થાય છે, તેવું તે જીવનું વ્યવહાર વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ આ લોકમાં આપણને દેખાશે બ્રહ્મની મૂલ જે રમણની ઇચ્છા એજ ઇચ્છાના અનેક રૂપો આપણી વૃત્તિ આપણી પ્રવૃત્તિ આપણી ઈચ્છા અથવા આપણા વ્યવહારના હેચ્છિક દ્વૈતના રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે મૂળ રમણેચ્છા બ્રહ્મની માફક અખંડ છે અને આપણી

વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહાર એના અવતાર રૂપો છે. એટલે કર્મ સ્વાતંત્ર્ય કે ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્ય કે ફલસ્વાતંત્ર્ય એનો જીવ તૃષ્ટિએ વિચાર કરવા જતાં જુદુ સ્વરૂપ આવશે અને મૂળ પ્રયોજનની દ્રષ્ટિથી વિચારતાં એનું જુદું સ્વરૂપ સામે આવે છે જીવદ્રષ્ટિના વિચારથી આપણે કર્મમાં સ્વતંત્ર છીએ ઇચ્છા કરવા માટે સ્વતંત્ર છીએ અને આપણા કર્માનુસાર આપણને ફળ પણ પ્રાયઃ મળશે જ પણ આ દ્રષ્ટિ ઐચ્છિક દ્વૈતના લીધે ઉદ્‌ભવે છે. મૂલ પ્રયોજનનું વિચાર કરતાં બધુ બ્રહ્માધીન છે. પહાડ ઉપરથી પડતો પથ્થર જો ચેતન હોય અને એમ વિચારે કે હું કેટલા આનંદથી સ્વતઃ નીચે ગબડી રહ્યો છું ત્યાં આ પથ્થરનું ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્ય ને ફલસ્વાતંત્ર્ય પણ કેવળ પોતાની દ્રષ્ઠિથી જ છે. બીજા જોનારા જુએ છે અને માને છે કે પથ્થરનું ગબડવું એ એની નિયતિ જ છે. કર્મનું શુભ કે અશુભ હોવું પણ શાસ્ત્રોના વિધિ-નિષેધના માપદંડથી માપી શકાય છે. બ્રહ્મદ્રષ્ટિથી તો બધુ રમણ જ છે. એટલે જ આપણે ત્યાં 'કર્તા કારપિતા હરિઃ નો સિદ્ધાંત માનવામાં આવ્યો છે એટલે જે આપણો અને બ્રહ્મનો સંબંધ તેજ સૃષ્ટિના મૂલ પ્રયોજન સાથે આપણી વૃત્તિ, ઇચ્છા કે વ્યવહારનો સંબંધ છે એમ નિષ્કર્ષ તારવી શકાય.

“ફલવિવેક”

અહીંયાં પુષ્ટિમાર્ગના ફલનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે આ વિચાર બે રીત થઈ શકે છે એક જે પૃષ્ટિમાર્ગના મુખ્ય અધિકારી વ્રજભક્તો છે તેમને મળેલું જે ફલ એના સ્વરૂપનો વિચાર અને બીજું જે આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગીયો છે એમને જેવો ફલાનુભાવ થાય છે એ ફલના સ્વરૂપનો વિચાર **'निरोधोरयांनुशयनं आत्मनः सह शक्तिभिः'** ભગવાનની પોતાની શક્તિઓ સાથે

પ્રપંચમાં જે ક્રીડા તેને નિરોધ કહેવામાં આવે છે આ નિરોધની લીલાના ત્રણ પ્રકાર થાય છે કેમકે જે ભક્તોનો નિરોધ કરવો છે તે તામસ રાજસ અને સાત્વિક એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે એટલા માટે એમના મનને પોતાનામાં નિરુદ્ધ કરવા માટે જે લોકાનુસાર લીલા ભગવાન કરે છે એ પણ ત્રણ જાતની થઇ જાય છે કેમકે જેનો જે સ્વભાવ હોય એ સ્વભાવમાં જ એનો નિરોધ નિરોધ કરવાનો હોય છે એ વિવિધ લીલાથી જે ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થાય અને ભગવાનમાં આસક્તિ થાય એને પણ નિરોધ કહેવામાં આવે છે કોનો નિરોધ, ક્યાંથી નિરોધ અને ક્યાં નિરોધ આ ત્રણે આકાંક્ષાના પૂર્તિ ભક્તોનો પ્રપંચથી ભગવાનમાં નિરોધ એટલે પ્રપંચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભક્તની ભગવાનમાં આસક્તિ એ નિરોધનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે એમાં ભક્તનો નિરોધ અને ભગવાનમાં નિરોધ એતો અર્થાત જ સિદ્ધ થઇ ગયો જ્યારે પ્રપંચવિસ્મરણ એ નિરોધમાંનો 'નિ' ઉપસર્ગથી મળે છે. અને આશક્તિ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કેમકે આ નિરોધ અત્યંત રૂચિર એવા ભગવાનની લીલાને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે અને એટલા જ માટે પરમ સુખરૂપ હોય છે. અન્યથા કેવળ જો નિગ્રહ હોય તો આસક્તિ ન કહેવાય એમ બધું મેળવીને નિષ્કૃષ્ટ લક્ષણ **'प्रपंचविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्ति : निरोध** એમ એની પરિભાષા કરવામાં આવી છે. આ નિરોધની લીલામાં ભક્ત અને ભગવાન બન્નેનો નિરોધ થાય છે આવો નિરોધ જે લીલા થકી થાય એવા પ્રપંચમાં ભગવાનની લીલાને પણ નિરોધ કહેવામાં આવે છે આ ભગવાનનો નિરોધ અને લીલાના કારણે ભક્તની જે ભગવાનમાં આશક્તિ બંધાઈ જાય તે જીવનો નિરોધ છે

આ બંને જાતના નિરોધનું પ્રતિપાદન દશમ સ્કંધમાં કરવામાં આવ્યું છે. દશમ સ્કંધના તામસ પ્રકરણથી આ

લીલાનું અને આ આશકિતનું વર્ણન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. વ્રજભકતોનું તામસત્ય ત્રણ જાતનું કહી શકાય (૧) અવિહિત ભકિતના રસાનુભાવ માટે સાધન બની શકે એવું એક પારિભાષિક તામસત્વ છે. (૨) બીજું તામસત્વ એક વિલક્ષણ ધર્મ છે (૩) ત્રીજુ તામસત્વ ભગવાનની માયાથી થાય છે.—

(૧) આ પારિભાષિક તામસત્વના કારણે ભકતને પોતાના મનોરથને અનુકુળ એવી લોક સદૃશ ભગવાનની લીલામાંજ રૂચિ હોય છે તેનાથી ભગવાનનો વિયોગ નથી સહન થતો ભગવાનના બાહ્ય દર્શનની જ ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષા રહે છે આવી હઠ તામસત્વના લીધે થાય છે લોકમાં પણ જ્ઞાનરહિત મુગ્ધ હઠ કરનારાઓ માટે તામસ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે જ્ઞાનરહિત હોવાથીજ લોકમર્યાદા શાસ્ત્રમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન આવા લોકો કરે છે વ્રજના ભકતોનું પણ ભગવાન માટે અત્યંત આગ્રહ છે લીલામાં જેનો ઉપયોગ નથી એવું કોઈ જ્ઞાન પણ એમનામાં નથી આ તામસત્વ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવેલા બધાજ ભકતોમાં સમાન રૂપથી મલી આવે છે.

(૨) આ એક ભાવ છે જેવી રીતે જે ભાવને લીધે

'**शरदुदाशये साधुजातसत्सरसीजोदरश्रीमुषा दृशा ।**
सुरतनाथ ते शुल्कदासीका वरद निन्घतो नेह किं वधः ॥'

આવા ઉદ્ગારો પ્રગટ થાય છે આવા જ વિલક્ષણ સાત્વિક અને રાજસ ભાવો પણ છે એટલા માટે જ તામસ પ્રકરણમાં પણ કોઇક ગોપિકાનો ભાવ રાજસ હોવાને લીધે એને રાજસી કહેવામાં આવે છે એમ જ સાત્વિકભાવના લીધે કોઇકને સાત્વિકી અને કોઇકને નિર્ગુણા પણ કહેવામાં આવે છે આ બધા ભાવોનો ભેદ છે.

(૩) ભગવાનના માયાના કાર્યને પણ તામસ કહેવામાં આવે છે આ માયા લીલાસૃષ્ટિના જે જીવો છે એમનાથી સંબંધ ધરાવનારી

છે એટલે જ કોઇક વખતે એમને પશુપુત્રગૃહ ઇત્યાદીમાં આસકિત ઉત્પન્ન કરે છે કોઇક વખન ભગવત્ વિસ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે કોઇક વખત બીજા માયિક ધર્મોની ભગવાનમાં પ્રતીતિ કરાવે છે આવી રીતે આ માયાનું કાર્ય જે તામસત્વ એ દોષરૂપ હોવાથી ભગવાન પોતાની લીલા દ્વારા નિવૃત કરે છે આ બધાનું પ્રયોજન ભગવ-મહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તાસમ પ્રકરણની લીલા જ્યારે સંપૂર્ણ થાય છે ત્યારે આ માયાનું કાર્ય તામસત્વ સર્વથા નિવૃત થઇ જાય છે. અને તામસ ભકતો ભગવાનમાં સર્વથા નિરૂદ્ધ થઇ જાય છે. પછી જ પારિભાષિકે પહેલુ તામસત્વ બનાયું એ જો ચાલુ રહે તો ભગવાનને પણ તદનુકુલ જ લીલા કરવી પડે એટલે પ્રભુએ પ્રથમ તામસત્વ પણ વ્રજભકતોમાંથી દૂર કર્યું એટલે ભગવાનનો વિયોગ સહન ન થવું લોકવેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું એવા સ્વભાવનો દ્યોતક જે પારિભાષિક તામસત્વ છે તે ત્યાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને રાજસપ્રકરણમાં રાજસત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે રાજસત્વ મનમાં વિક્ષેપ કરનારૂ છે એટલે જ કોઇક વખતે ભકતને એમ લાગે કે ભગવાનનો વિયોગ છે જ નહીં અને કોઇવખત અત્યંત વિરહાતુરતા આવી જાય અને ભગવાનના વિરહના અનુભવથી પુનઃ ખેદ થાય એમ જ્યાં સુધી રાજસત્વ છે ત્યાં સુધી જ્યારે વિરહ ન જણાય ત્યારે સુખાનુભૂતિ થાય અને જ્યારે વિરહનો અનુભવ થાય ત્યારે દુખાનુભૂતિ થાય એમ રજોગુણના સતત વિક્ષેપથી પારિભષિક રાજસત્વ ભકતોનું વર્ણવવામાં આવ્યું છે આ પારિભાષિક રાજસ ભાવ પણ નિવૃત્ત થઇ જાય છે અને ત્યારે સાત્વિક ભાવ ઉદિત થાય છે એટલે એ પ્રકરણમાં ભકતોને સાત્વિક કહેવામાં આવ્યા છે. સાત્વિકભાવના ઉદયથી જ્ઞાન સ્થિર થયું એટલા માટે જ કુરૂક્ષેત્રના પ્રસંગમાં ભગવાનના સામે આવતાં પણ વ્રજઆગમનની પ્રાર્થના ભકતોએ ન કરી. સાત્વિક ભાવની નિવૃત્તિ પછી નિર્ગુણાવસ્થા આવે છે અને એથી ભગવદ્રુપ થતાં નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થાય છે જે મુકિતના રૂપમાં એકાદશ સ્કંધનો વર્ણ્ય વિષય

છે. મુકત થતા બધું જ રમણ આદિ પુરૂષોત્તમાત્મક થઇ જાય છે તેથી એને આશ્રય કહેવામાં આવ્યો જેનું પ્રતિપાદન દ્વાદશ સ્કંધમાં છે આમ મુખ્ય અધિકારી આ વ્રજભકતોનો ફલાનુભનો પ્રકાર થયો.

હવે પુષ્ટિમાર્ગના આધુનિક ભકતોના ફલાનુભવનો પ્રકાર આપણે જોઈએ. ભગવાનથી આ બાબતનું જ્ઞાન એ રીતે આપણને મળે છે જેમાં એકને વાચનિક અને બીજાને આર્થિક (આધ્યાત્મિક) અર્થ કહેવામાં આવે છે વાચનિક એટલે જે શબ્દોમાં ભગવાનના પુષ્ટિમાર્ગીય સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે જ્યારે ભગવાનની અનેકવિધ લીલાઓનાં તાત્પર્યનો વિચાર કરતા જે વાત સામે આવે તેને આર્થિક કહેવામાં આવે છે જેમકે '**अहं भक्त पराधिनः**' આ ભગવાનના બચનથી વાચનિક નિર્ણય આપણને મલી આવે છે કે ભગવાન ભકતોને આધિન છે જ્યારે કે "**गोपीभिः स्तोभितो नृत्यत भगवान ।**" આ વાકયમાં ગોપીકાઓના કહેવાથી ભગવાને જે નૃત્ય કર્યું એનું તાત્પર્ય વિચારતાં ભગવાન પુષ્ટિભકિતથી જીવના વશમાં થઇ જાય છે એવો બોધ થાય છે આ બધું સુબોધિની અને નિબંધાદિકમાં તો તે લીલાઓમાં આધ્યાત્મિક પક્ષરૂપે વર્ણવામાં આવ્યા છે. આ સંદર્ભમાં આધુનિક પુષ્ટિભકતોને ફલ કેમ મળે આ જીજ્ઞાસા કરતાં **एवं धर्मः "मनुष्याणां उध्धवात्मनिवेदिताम्"** આવા ભાગવતના વચનોમાં ફલ પ્રાપ્તિ માટે સાધનનો પ્રકાર દેખાડવામાં આવ્યો છે તેમજ **मांच योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणात् समतीत्यैतात् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥** આવા વાકયોમાં નિર્ગુણાવસ્થા પછી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે એ આર્થિક પક્ષ પણ જાણી શકાય છે પુષ્ટિભકતોને નિર્ગુણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રકાર ભાગવતૂમાં વર્ણવેલો છે એના જ વાચનિક અને આર્થિક વિચાર કરતાં આધુનિક જીવને પણ ફલાનુભવનો પ્રકાર સમજી શકાય છે.

પુષ્ટિભક્ત એ જ જીવ બની શકે છે. જેનામાં પુષ્ટિભક્તિનું બીજ ભગવાને મુકયું છે એ જ જીવને પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રકારથી પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ મળવાનું જ. આ જીવોમાં જે સાત્વિક હોય છે તેઓ મુખ્યાધિકારી છે જેઓ રાજસ કે તામસ છે તેઓ મધ્યમ અને હીનકક્ષાના અધિકારીઓ છે આ કાલમાં મોહ લોભવાળા તામસ રાજસ અધિકારીઓ જ વધારે છે તેથી જ ભગવાને સ્થાપિત કરેલા બીજને કારણે શ્રવણ ઇત્યાદિ રૂપોમાં સેવા ભક્તિ કરવા છતાં પણ દોષ પ્રબળ હોવાથી એમનામાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સહજ નથી ઉભરાતી છતાંયે સેવા શ્રવણ ઇત્યાદિ સાધનો થકી અંદર રહેલું બીજ કાંઇકને કાંઇક તો દ્રઢતાને પામશે જ એટલે સેવા દ્વારાજ એમના તમોગુણ, રજોગુણ કે સત્વગુણ ધીરેધીરે નિવૃત થશે. આમાં પ્રમેય બળ જ મુખ્ય બળ છે ભગવાનના અનુગ્રહથી જ જે કાંઈ થવાનું હોય છે તે થાય છે ભગવત્ સેવા, ભગવત્ ગુણો અને ભગવત્ લીલાનું શ્રવણ કીર્તન આ બધા પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રકારો છે જેથી તામસાદિ ગુણ નિવૃત્ત થતા હોય છે. આ નિવૃત થવાનો આધ્યાત્મિક પ્રકાર આવી રીતે છે.

જેવી રીતે ભાગવતૂમાં તામસ પ્રકરણના આરંભના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાકુભાવિના ઉત્સવનું નિરૂપણ છે તેમજ અહીંયા પણ ઘેરે સેવા માટે પ્રભુને પધરાવે તે જન્મોત્સવ છે. ત્યાં નંદરાયજીને ભગવત્ સુખાનુભવમાં આવનારા વિઘ્નોનું જ્ઞાન વાસુદેવથી થયું એમજ અહીંયા પણ ગુરૂના મુખથી ભકિતમાર્ગમાં આવતા વિઘ્નોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ પછી પૂતના, બકાસુર આદિ દૈત્યોનો ત્યાં નાશ થયો છે એ દૈત્યો જેવી રીતે ત્યાં લીલામાં અવિદ્યા સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ અત : કરણાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, ઇદ્રિંયાધ્યાસ, દેણધ્યાસ આદિના મૂર્તિમાન રૂપો પૂતના, ધેનુકાસુર, બકાસુર

ઇત્યાદિ છે. તેમ અહીંયા પણ આપણામાં આ દોષો વિદ્યામાન જ છે એ બધાનો નાસ પ્રભુસેવા થકી જ થાય છે અર્થાત્ પ્રભુ જ કરશે ત્યાં જેવી રીતે શ્રી યશોદાજીને વિશ્વરૂપના દર્શન કરાવીને આહાત્મ્ય જ્ઞાન કરાવ્યું એવી જ રીતે અહીંયા પણ સ્વપ્ન ઈત્યાદિ દ્વારા સેવા કરનારને કાંઈક કાંઈક અનુભવો થવા લાગે છે તેમ જ મૃત્તિકાભક્ષણ પ્રસંગમાં ભગવાને લૌકિક જે ભોજન આદિ ધર્મો છે તે મારામાં નથી એમ જણાવ્યું તેવી જ રીતે આધુનિક જીવોને પણ સમજવું જોઇએ કે ભગવાન ભૂખ્યા છે એટલે ભોગની આવશ્યકતા નથી છતાંયે ભક્તિપૂર્વક ભક્ત જે કાંઇ પણ સમર્પિત કરે એને ભગવાન સ્વીકારે છે ત્યાં જેવી રીતે દધિમંથનના કાલમાં ભગવદ ગુણોના ગાનનું વર્ણન છે. તેમજ અહીંયા પણ સાધકને કોઇપણ વ્યાવૃત્તિમાં પડતાં ભગવદ્ ગુણગાન કરતા જ રહેવું જોઇએ જેવી રીતે ત્યાં ભગવદાવેશ વગર અથવા તો ભગવાન સિવાય બીજાના ભોગ કે ઉપયોગની બુધ્ધિથી જે કાંઈ સંપાદિત કરવામાં આવે તે ભગવાન નથી સ્વીકારતા એ જણાવવા માટે દધિ જમાવવાના પાત્રને તોડયું તેમજ છીકા ઉપરનું નવનીત પણ વાંદરાઓને આપી દીધુ તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ સમર્પણીય વસ્તુનું આપણે સંપાદન કરતા હોઇએ ત્યારે શરૂઆતથી લઇને ભગવત્ ઉપયોગ પર્યંત ચિત્તને ભગવાનમાંજ તત્પર રાખવું જોઇએ ત્યાં જેવી રીતે ભગવાન આરંભમાં ન બંધાયા પણ ભકતવશ થઇને અંતે બંધાઈ પણ ગયા તેમજ અનેક સાધનોથી સાધક ભગવાનને વશ નથી કરી શકતો પણ ભકિતથી તો ભગવાન વશ થાય જ છે ત્યાં જેવી રીતે ભગવાનની વૃંદાવનમાં કરેલી વિવિધ ક્રીડાઓનું વર્ણન છે તેમજ અહીંયા પણ બધીજ રીતે ભાવપૂર્વક સેવામાં ક્રીડાના સાધનો ભમરડો, દડો આદિ ભાવાનુસાર રાખવા જોઇએ. જે જે આપણને સારૂ લાગે, જે જે લોકમાં ઉત્તમ વસ્તુ હોય એ બધાનું

પ્રભુની સેવામાં કેમ વિનિયોગ થાય એવું વિચારવું જોઇએ ઈન્દ્રયાગ ભોગમાં આપણને અન્યાશ્રય ન કરવો જોઇએ એવી શિક્ષા મળે છે. ઈન્દ્રયાગ ભોગ કુમારિકાવ્રત પ્રસંગ, યજ્ઞપત્નિ વ્રત પ્રસંગ ઈત્યાદિથી ભગવદ્કત વર્ણાશ્રમ ધર્મ પરોપકારાદિ ધર્મનું પાલન કરતા અસમર્પિત ત્યાગ અને અન્યાશ્રય ત્યાગ થકી ભગવાનની સેવા કરવી જોઇએ એવું તાત્પર્ય ખ્યાલમાં આવે છે આમ કરતા બીજ ભાવથી પ્રેમ પછી આસકિત અને વ્યસનદશા પર્યંત ભકિત પહોંચે છે ત્યારે સર્વાત્મભાવ ઉત્પન્ન થઈ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાથી ભજનાનંદનો અનુભવ થાય છે ત્યારે સ્થૂલ શરીર લીંગ શરીરનો નાશ થાય છે અને ભગવદ્ લીલામાં ઉપયોગી એવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનો નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થાય છે અને એજ મુકિત છે ત્યાં પુરૂષોત્તમના સાથે પુરૂષોતમાત્મક જીવોનું પુરૂષોતમાત્મક ફલાનુભવ જેને આશ્રય લીલા રૂપે દ્વાદશસ્કંધમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ આધુનિક જીવોના સાધન અને ફલાનુભવનો પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રકાર છે.

વિવેચન

શુભાશુભ કર્મ, કર્મફલ વ્યવસ્થા, ફલનું સ્વરૂપ અને તારતમ્ય તે બાબતના અધિકારોનું સ્વરૂપ એને તારતમ્યનો પ્રશ્ન ગ્રંથારંભમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે દ્રષ્ટિથી આ ફલવિવેકને જોઇએ તો એમ કહી શકાય કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય ચરણના સિદ્ધાંતમાં શ્રુતિસિદ્ધ શુદ્ધાદ્વૈતની સુસંગતિમાં ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્ય પ્રયત્નસ્વાતંત્ર્ય, કર્મસ્વાતંત્ર્યકે ફલસ્વાતંત્ર્યને કોઇપણ જાતનું સ્થાન નથી.

સૃષ્ટિથી પૂર્વ, સૃષ્ટિ સમયે કે સૃષ્ટિના ઉપસંહાર પછી પણ બ્રહ્મમાં સજાતીય, વિજાતીય કે સ્વગત્ત પ્રકારનું સ્વાભાવિક દ્વૈત ઉભું કરી શકે એવી કોઇ પણ વસ્તુ (માયા-પ્રકૃતિ-પરમાણું-

અદૃષ્ટ આદિ) ને સ્વીકારવામાં આવતી નથી સૃષ્ટિ સમયે જે કંઈ છે તેમાં જો બ્રહ્મના સ્વરૂપથી સ્વતંત્ર કોઇ સ્વરૂપનું સ્થાન જ ન હોય તો બધીજ ક્રિયાઓ સ્વરૂપત ! બ્રહ્માત્મિકા છે, એટલું જ નહિ સર્વ જાગતિક ક્રિયાઓ પણ બ્રહ્મની જ ઇચ્છા કે બ્રહ્મના જ પ્રયત્ન અથવા સંકલ્પનું પરિણામ છે એમ કહેવું જ યુકત છે આવી રીતે તત્વદ્રષ્ટિથી જોતા કર્મની બાબતમાં કોઇ પણ જાતની લૌકિક સુભતા કે અશુભતાને આપણ દર્શનમાં સ્થાન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે તેથી જ કર્મને વાલ્લભદર્શનમાં કાર્યકોટિ નહિ પણ કારણકોટિ તરીકે અક્ષર બ્રહ્માત્મક માનવામાં આવ્યો છે. છતાંયે સૃષ્ટિ એ ભગવાનની દ્વૈતવાદી ઈચ્છાનું પરિણામ છે આ ઐચ્છિક દ્વૈત પણ કેવળ સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત ઐચ્છિક ભેદ રૂપ જ છે એટલું જ નહિ પણ એ ભેદ ઉચ્ચનીય ભાવથી પણ ઘટિત છે તેથી પ્રભુએ ઈચ્છા પ્રયત્ન કૃતિ અને ફલમાં પણ ઉચ્ચનીય ભાવ ઘડીને વેદ વાણી રૂપે તેઓનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કર્યું છે સ્વાભાવિક રીતે અર્થાત વસ્તુ સ્વભાવને જોતા કોઈ પણ જાતની શુભતા કે અશુભતા (ઈચ્છાથી માંડીને ફલ સુધીની) ન હોઇ શકે, પણ કર્તુ અકર્તુમ, અન્યથા કર્તુ સમર્થ બ્રહ્મ જ્યારે જે કાંઇ ઈચ્છે તે થયા વગર રહે નહી તેથી હિંસા પ્રાણ હરણની ઈચ્છા) અશુભ કહેવાય ને અહિંસા (તેવી ઇચ્છાનો અભાવ) શુભ કહેવાય તેમજ અમુક પ્રયત્ન શુભ અને–અમુક પ્રયત્ન અશુભ–અમુક કૃતિ શુભ અને અમુક કૃતિ અશુભ તદ્દનુસાર અમુક ફલ શુભ અને અમુક ફલ અશુભ કહેવાય છે. શુભાશુભના નિર્ધારણમાં તેથી લૌકિક વિવેક નહીં શાસ્ત્રીય વિવેક જ સાચો વિવેક છે. શાસ્ત્રવિહિત કર્મને શુભ કર્મ માનવું જોઇએ અને શાસ્ત્રનિદિંત કર્મને અશુભ કર્મ વિહિત કર્મ થકી શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિદિંત કર્મથી અશુભ ફલની.

જગતમાં નામરૂપનાં વાસ્તવિક પ્રકટ પણ ઐચ્છીક દ્વૈતમાં સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મની સ્વાભાવિક એકતા કે અદ્વૈતનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કે તેના વિભિન્ન ફળોની શુભતા કે અશુભતાનું જ્ઞાન થતું જ રહેવાનું. બ્રહ્મના યથાર્થ અદ્વૈત જ્ઞાનથી નામરૂપોનાં વાસ્તવિક અને ઐચ્છિક દ્વૈતમાંજ એક સ્વાભાવિક સહજ અદ્વૈત એકત્વનું ભાન થાય છે પુસ્તક છે, લેખિની છે, ટેબલ છે એમ અસ્તિત્વ કે સત્નું સર્વત્ર સર્વ વસ્તુઓમાં અન્વય દેખાય છે. બધી દિશાઓમાં ઉડીને પણ અંતે બધાજ પક્ષીઓ જેમ સાંજે પોતાનાં નીડમાં (માળામાં) આવીને વિશ્રાન્તિ લે છે તેમજ નામરૂપોનાં અનેક દ્વૈતરૂપી પક્ષીઓનું નીડ તે બ્રહ્મનું સત્ અર્થાત સત્તા છે. બ્રહ્મની જ સત્તા જગતના બધાજ નામરૂપોમાં પરોવાયેલી છે, તેથી દરેક વસ્તુના અસ્તિત્વનું ભાન આપણને થાય છે. તેમજ બ્રહ્મનું ચિદ્ – અંશ દરેક પ્રાણીની ચેતનામાં પરોવાયેલું છે. તેથી જ "હું છું" એમ કહી શકું અને માની શકું. તેમજ જાગતિક વસ્તુઓમાં દેખાતું પ્રિયત્વ – સૌંદર્ય – આકર્ષણ – સ્નેહ પણ એજ સચ્ચિદાનંદમાંના આનંદના આશિક અન્વય છે.

જગતના દ્વૈત ઘટિત નામરૂપોમાં સચ્ચિદાનંદ અન્વયનો સાક્ષાત્કારે થતા શુભાશુભ ઈચ્છા, પ્રયત્ન, કૃતિ અને ફૂલમાં પણ એનો અન્વય દેખાય છે. આ સાક્ષાત્કાર જ્ઞાન થકી પણ થઇ શકે અને ભકિત થકી પણ. પણ જ્ઞાન માર્ગે સાક્ષાત્કાર થતાં સચ્ચિદાનંદનું કેવળ જ્ઞાન ન જ થાય છે જ્યારે ભકિત માર્ગે સાક્ષાત્કાર થતા એ સચ્ચિદાનંદ ઉપર આપણને આનંદાત્મક સ્નેહ પ્રગટ થાય છે. તેથી જ જ્ઞાનમાર્ગીય ફલ બ્રહ્મના ચિદ્ – અંશનું પૂર્ણ પ્રાગટ્ય છે જ્યારે ભકિતમાર્ગીય ફલ બ્રહ્મના આનંદાંશનું પૂર્ણ પ્રાગટ્ય છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પુષ્ટિમાર્ગ, મર્યાદામાર્ગ અને પ્રવાહમાર્ગ એ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ થયેલા માર્ગ ભેદ છે.

દરેક જીવને કર્મફલાનુભવ એની કૃતિના મુજબ ભગવદિચ્છા થકી થાય છે. સામાન્ય રીતે કૃતિ પ્રયત્ન થકી થાય છે તેમજ પ્રયત્ન ઇચ્છા મુજબ પણ અહીંયાં ઇચ્છાનું કારણ તત્તત્ માર્ગમાં અંગીકાર જ છે. તેથી આપણા અજ્ઞાનવેરા આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે હું ઇચ્છા કરૂં છું, પ્રયત્ન કરૂં છું. કર્મ કરૂં છું, પણ હકીકતમાં આપણી ઇચ્છાના જ્યારે આપણે ધણી નથી ત્યારે પ્રયત્ન, કર્મ કે કર્મફલના ધણી કેમ થઈ શકીએ ? ઉપનીષદમાં તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પરમાત્મા આપણા દ્વારા સારૂં કર્મ કરાવે છે જો આપણને ઉંચો લઇ જવા માંગતો હોય, અને ખોટા કર્મ કરાવે છે. જ્યારે આપણા અધઃપતન ઇચ્છતો હોય છે પ્રશ્ન કદાચ ઊભો થાય કે બ્રહ્મ આવું કરતા પક્ષપાત કરનારો અને નિર્દય ન થઈ જાય. ઉત્તરમાં એક સ્પષ્ટતા કરવાની કે સજાતિય, વિજાતિય સ્વગતઃ ભેદ રહી બ્રહ્મ જ્યા સ્વસામર્થ્ય અને સ્વેચ્છાથી અનેક નામરૂપોનું દ્વૈત પ્રગટ કરે છે તેમાં અજ્ઞાનવશ જ્યારે આપણે સચ્ચિદાનંદનું સ્વાભાવિક અદ્વૈત નથી જોઇ શકતા ત્યારે કેવળ દ્વૈત જ દેખાય છે પરિણામે રાગદ્વેશ અને સુખ દુઃખના દ્વૈતો પણ ઉભા થાય છે પણ જગતના જ્ઞાનીને પણ જો નામરૂપોના આચ્છક દ્વૈતમાં સચ્ચિદાનંદના સ્વાભાવિક અદ્વૈતના દર્શન થતા રાગદ્વૈષ અને સુખ દુઃખના દ્વૈતો નથી દેખાતા ત્યારે બ્રહ્મ જેણે પોતે આ દ્વૈતો પોતાના સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યા છે તેને કેવી રીતે દેખાય ? જગતના બધાજ પદાર્થનું મૂળ તત્વતો પર બ્રહ્મ જ છે. જ્યારે પદાર્થો તો કેવળ એ મૂળ તત્વના વિભિન્ન નામો અને રૂપો જ છે. આવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મને પક્ષપાતી ગણીએ તો કોનો પક્ષ અને પક્ષપાત એનો ખુલાસો આપી શકાય નહી. જેને ઉપર ઉઠાવવા માગે છે તે પણ બ્રહ્મ અને જેને નીચે પાડવા માગે છે તે પણ પરબ્રહ્મ, ઉન્નયન અને અધોનયનની ક્રિયાઓ પણ બ્રહ્મ અને

તેના શુભાશુભ ફલો પણ બ્રહ્માત્મક જ છે ! અને આમાં જો પક્ષપાત થતો હોય તો તે પણ બ્રહ્મ અને આ પક્ષને લીધે કોઇને **અશુભ** ફલ મળતું હોય તો તે પણ બ્રહ્મ હવે બ્રહ્મ જો આનંદાત્મક હોય તો દુઃખ શેનું અને દુઃખ ન હોય તો ચિંતા શેની ?

છતાંય બધાને સમાર્ગોનુસાર (પ્રવાહ–મર્યાદા અને પુષ્ટિના) ફળો વિષયાનંદ, બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદના મળે છે. કેમકે સૃષ્ટિ જેમ એની લીલા છે તેમ મુક્તિ પણ એક લીલા છે. બધા જીવોને ભગવાન માર્ગાનુસાર આનંદ જ આપે છે મહાપ્રલય પર્યંત નામરૂપોના દ્વૈત કાયમ રહે છે તેથી ત્યાં સુધી આનંદમાં પણ તારતમ્ય છે આ અખંડ બ્રહ્મવાદની સ્થિતિ છે. અખંડ બ્રહ્મવાદની સ્થિતિમાં તો કશું કહી શકાય નહી તે અવ્યક્ત બ્રહ્મે વ્યક્ત થવા માટે અખંડ બ્રહ્મવાદમાંથી સખંડ બ્રહ્મવાદ ઉપજાવ્યું તેથી આ વિવેચન પણ આપણે કરી શકીયે છીએ કે શુભાશુભ કર્મ તેના ફળફળનું સ્વરૂપ અને તારતમ્ય, ફલાનુભવમાં અધિકારભેદનું સ્વરૂપ અને તારતમ્ય શું છે. "બધુ જ બ્રહ્મ છે" એમ કહેવા માટે બ્રહ્મથી જુદુ બધુ શું એનું નિરૂપણ કરવું પડે, પણ બધુનો અર્થ પણ જો બ્રહ્મ હોય તો "બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે" એવું કહેવાય. અને 'છે' નો અર્થ પૂછતાં પણ બ્રહ્મ જ જો મળતો હોય તો બ્રહ્મ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ જ રહે !

ખ્યાતિવિવેક

પ્રમેયરત્નાર્ણવનો ઉત્તરાર્ધમાં ખ્યાતિવિવેક આવે છે ખ્યાતિવિવેકના પ્રારંભમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે પૂર્વાર્ધના પ્રપંચવિવેકમાં જે

પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું એની સ્પષ્ટતા ખ્યાતિના સ્વરૂપના નિરૂપણ વગર નથી થઈ શકતી એટલે ખ્યાતિનો વિચાર આવશ્યક થઇ જાય છે જો કે ખ્યાતિનો અર્થ જ્ઞાન થાય પણ દાર્શનિક રૂઢીમાં ભ્રમની બાબતમાં જુદા જુદા વિચારોને ખ્યાત શબ્દ સાથે જુદા જુદા વિશેષણ લગાડીને કહેવામાં આવ્યા છે તેથી ખ્યાતિનો વિચાર એ એકંદરે ભ્રમનો જ વિચાર કહેવાય

જેવી રીતે સંશય, નિશ્ચય, સ્મૃતિ, સ્વપ્ન આદિ જ્ઞાનના પ્રકાર છે તેવી રીતે ભ્રમ પણ એ જ્ઞાનનો પ્રકાર છે ને ભાગવતને અનુસરનારા આપણાં મતમાં આ બધા પ્રકારોને બુદ્ધિની જુદી જુદી વૃત્તિઓ તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા છે કેમકે બુદ્ધિજ જ્ઞાનના પ્રકારને ઘડે છે જ્યારે ઇદ્રિય અને મનતો કેવલ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે બીજા શબ્દમાં કહીએ તો સામાન્ય જ્ઞાન અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તેમાં સામાન્ય જ્ઞાન એ મન સહિત ઈંદ્રિયોનો તે અર્થો સાથે સંબંધ જોડાતા થાય છે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને વિશિષ્ટ આકાર આપવો એ બુધ્ધિનું કાર્ય છે બુધ્ધિ મહિમાં સામાન્ય જ્ઞાનને નિશ્ચયનો અથવા સંશયનો અથવા ભ્રમનો કે એવા બીજા આકાર આપે છે તેની પ્રક્રિયા એવી રીતે છે જેમકે છીપ ચાંદીને જ્યારે ભ્રમ આપણને થાય છે તે વખતે સૌથી પહેલા મનના સાથે ચક્ષુ ઈંદ્રિયનો છીપ સાથે સંબંધ જોડાય છે તેથી એક આકાર વગરનું સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી બુધ્ધિમાં જો સત્વ ગુણોનો ઉદ્દભવ થયો હોય તો એ જ્ઞાનને બુધ્ધિ દ્વારા નિશ્ચયનો આકાર મળે છે. જેને આપણો પ્રમા કહીએ છીએ પણ જો રજોગુણ કે તજોગુણોનો ઉદ્ભવ થયો હોય તો બુધ્ધિ પહેલા સામાન્ય જ્ઞાનને સંશય અથવા ભ્રમનો આકાર આપે છે તેથી આપણને છીપ તરીકે નથી દેખાતી પણ ચાંદી તરીકે દેખાય છે. કેમકે પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું સ્ફુરણ થતું નથી

અને માયાથી મોહિત બુધ્ધિ રજતના સંસ્કાર પ્રબળ થઈ જવાથી અને છીપની ચમક અને ચાંદીની ચમકની સમાનતાનો આધાર લઈને એક નવી જ ચાંદીનું પોતાનામાં (બુધ્ધિમાં) નિર્માણ કરે છે તેથી બુદ્ધિમાં પેદા થયેલી ચાંદીને જ ભ્રમના વખતે ગ્રહણ કરે છે. અને તે જ જ્ઞાનનો વિશેષ આકાર બની જાય છે. આ ચાંદીનું જ્ઞાન જે ક્ષણમાં સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે વખતે નથી હોતું પણ વિશેષ જ્ઞાન જે વખતે થાય છે તે વખતે ચાંદીની કલ્પના બુદ્ધિએ કરી લીધી છે તેથી બુદ્ધિ દ્વારા એનો ભાસ થવા લાગે છે કોઇપણ સંજોગોમાં ચાંદી આંખોથી દેખાતી નથી પણ બુધ્ધિથી માનવામાં આવે છે. જ્યારે જ્ઞાનને બુધ્ધિ નિશ્ચયનો આકાર આપે છે તે વખતે બુધ્ધિ કોઇ નવીન પદાર્થની કલ્પના નથી કરતી હોતી પણ જે આંખોથી કે બીજી ઇન્દ્રિયોથી સામાન્ય જ્ઞાનના વખતે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોય છે. તેના જ જ્ઞાનને નિશ્ચયનો આકાર આપી દે છે, તેથી ભ્રમ અને યથાર્થ જ્ઞાનનું અંતર એ જ થયું કે ભ્રમમાં બુધ્ધિ અને ઇદ્રિયની એક વાકયતા નથી હોતી. જ્યારે કે યથાર્થ જ્ઞાનમાં બુધ્ધિ અને ઇન્દ્રિયના એક વાકયતા હોય છે, તેથી ઇંદ્રિય અને ઇંદ્રિયના સામે રહેલો કોઇપણ પદાર્થ જેમ કે છીપ એ બન્નેની વચ્ચે બુધ્ધિમાં જે એક અન્ય વસ્તુનું બુધ્ધિ દ્વારાજ ભાન થાય છે તેને આપણે ભ્રમજ્ઞાન કહીએ છીએ, કેમકે ઇંદ્રિયથી ગ્રહણ કરવામાં આવતો વિષય જેમ કે છીપ તેથી અન્ય એવું ચાંદીનું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ હોય છે આથી ભ્રમનું આપણે ત્યાં પારિભાષિક નામ અન્ય ખ્યાતિ છે, આ બુધ્ધિની એક વૃત્તિ છે, જેને વિપર્યાસ કહેવામાં આવે છે.

ભ્રમજ્ઞાન વખતે જે વિષયનું ભાન થાય છે. વિષય ઇંદ્રિયથી નહીં પણ બુધ્ધિથી કેવલ કલ્પિત છે. એ આપણે સિધ્ધાંત પણ બીજા દર્શનિકો ભ્રમની આજ વ્યાખ્યાને નથી અનુસરતા

જેમકે માયાવાદી દર્શનિકોના મનમાં છીપ ઉપર માયા એક મિથ્યા ચાંદીનું નિર્માણ કરે છે અને એ ચાંદી આપણા આંખોથી આપણને ભ્રમ જ્ઞાનના સમયે દેખાય છે પણ આપણા મનમાં તો ઇન્દ્રિયો કેવલ સત્‌નું જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી આપણને તે મત સ્વીકાર્ય નથી જગતના બાબતમાં પણ તેમ જ આપણે જગતના જ્ઞાનને ભ્રમરૂપ નહીં પરંતુ પ્રમારૂપ જ માનીએ છીએ જગતનું આપણું જ્ઞાન જગતનું પુરેપુરૂ ચિત્ર આપણને ન પણ આપતુ હોય છતાંયે મિથ્યા ચિત્રનો નથી જ આપતું કેમકે આપણા મનમાં જગત્ માર્મિક નથી અને મિથ્યા પણ નથી કિંતુ ભગવાન જ પોતે જગતના આકારમાં પરિણત થાય છે તેથી જગત સત્ય જ છે.

ભ્રમના બે પ્રકાર હોય છે. (૧) ઔપાધિક (૨) નિરૂપાધિક એમાં આપણે જ્યારે ગોળ ગોળ ફરતા હોઇએ ત્યારે દેખાતી બધી વસ્તુઓ ગોળ ગોળ ફરતી દેખાય અથવા તો જ્યારે આપણે લીલા ચશ્મા પહેરીએ અને બધું લીલું દેખાય તો તે ભ્રમને ઓપાધિક ભ્રમ કહેવામાં આવે છે પહેલા ઉદાહરણમાં જેમકે છીપ ઉપર ચાંદીનું દેખાવું અથવા તો દોરડા ઉપર સાપનું દેખાવું એ બધા ઉદાહરણ નિરૂપાધિક ભ્રમની છે. વસ્તુનુ યથાર્થ જ્ઞાન થતાં જ તે બાબતનું આપણા કોઈપણ જાતના નિરૂપાધિક ભ્રમ અમર હોય તો દૂર થઇ જાય છે પણ સોપાધિક ભ્રમનાં ઉદાહરણમાં વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં પણ ભ્રમ હટતો નથી જ્યાં સુધી ભ્રમનું કારણ અથવા તો ઉપાધિ જેમકે આપણુ ગોળ ફરવું અથવા તો લીલા ચશ્મા એને આપણે દૂર ન કરી દઇએ નિરૂપાધિક ભ્રમમાં અન્ય ધર્મીનું ભાન થાય છે જ્યારે ઔપાધિક ભ્રમમાં અન્ય ધર્મનું ભાન થાય છે. અદ્વૈતીઓ પ્રપંચનો વિચાર કરતાં તન મિથ્યા માનતા હોવાથી નિરૂપાધિક ભ્રમનું ઉદાહરણ આપે છે. જેમકે છીપ ઉપર ચાંદીનું ખોટું ભાન છે તેમજ બ્રહ્મ ઉપર

જગતનું આપણને ખોટું ભાન થઇ રહ્યું છે આપણા મનમાં આ આ ઉદાહરણ ગ્રાહ્ય નથી. — આ ઔપાધિક ભ્રમનું ઉદાહરણ જો આપવું હોય તો આપી શકાય જેવી રીતે ઔપાધિક ભ્રમમાં કોઇક સફેદ વસ્તુ લીલી દેખાતી હોય ત્યારે એ વસ્તુનું જ્ઞાન ખોટું નથી પણ એ વસ્તુના રંગનું ખોટું જ્ઞાન છે તેમજ જે જગત આપણને દેખાઇ રહ્યો છે તે ખોટું નથી પણ એ જગતમાં જે ભેદ ઉત્પત્તિ વિનાશ અને એવાજ બીજા જે કુત્સિત ધર્મો દેખાય છે તે આપણી ભ્રાંતિ છે વસ્તુ સફેદ છે. પણ આપણા ચશ્માના લીધે લીલી દેખાય છે તેમજ જગત બ્રહ્માત્મક છે છતાંયે અવિદ્યાની ઉપાધિને લીધે કુત્સત ભેદ-ભાવ અને ઉત્પતિ નાશવાળું દેખાય છે. એને આપણે ત્યાં સંસાર કહેવામાં આવ્યો છે આપણા મનમાં પરમાર્થિક વિચારની દ્રષ્ટિએ જગત બ્રહ્માત્મક હોવાથી સત્ય છે જ્યારે માયાવાદી દાર્શનિકોના મનમાં વ્યવહારમાં સત્ય હોવા છતાંયે પારમાર્થિક વિચારની દ્રષ્ટિએ મિથ્યા છે એ આપણા અને એમના મનનો ભેદ છે.

શાસ્ત્રોમાં જગતને માયાથી નિર્મિત છે એવો ઘણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ મળે છે પણ માયા શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે માયા એ ભગવાનનું એક સામર્થ્ય પણ છે જેથી ભગવાન અનેક રૂપ લે છે. તેને સર્વ ભવન સામર્થ્યરૂપા માયા કહેવામાં આવે છે એક માયા શબ્દનો અર્થ વ્યામોહિકા માયા પણ થાય છે અને તેવી જ રીતે ઇંદ્રજાળ વિદ્યા કપટ આદિ પણ માયા શબ્દના અર્થ થાય છે જ્યારે જગતને માયાથી બનેલું કહેવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં માયા શબ્દનો અર્થ સર્વભવન મામર્થ્યરૂપા માયા એજ લેવો જોઈએ તેથી માદપિકનો અર્થ બધે ઠેકાણે મિથ્યા જ હોય એવું નથી હોતું. આ સર્વભવન સામર્થ્યરૂપા માયાને ભગવાન અનેક રૂપ

લેવા માટે બીબાની જેમ ઉપયોગમાં લે છે, જેમ સોનાને તે તે બીબામાં ઢાળીને જુદા જુદા આકારો ઘડવામાં આવે છે તેમજ બ્રહ્મ પણ આ માયાનાં બીબામાં ઢાળીને અનેક આકારો લે છે, તે આકારો ઐચ્છિક છે. અને વાસ્તવિક છે માયિક નહિ તેથી જગતને આપણે ત્યાં બ્રહ્માત્મક જ માનવામાં આવ્યું છે. માયિક કે મિથ્યા નહિ.

વિવેચન

છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં દર્શનનાં બાકી બધા પ્રશ્નોનાં સમાધાન માટે શું સાધન છે, પ્રમાણ એનું સ્વરૂપ અને બુધ્ધિનાં બીજા પાસાઓ જેમ કે ભ્રમ, અજ્ઞાન, સંદેહ, સ્મૃતિ, નિંદ્રા આદિનો નાપાસાની સાથે શું સબંધ અને ભેદ છે તે જાણવાની પૃચ્છા કરવામાં આવી હતી. પ્રમેયરત્નાર્ણવનાં ઉતરાર્ધમાં કેવળ એક જ વિવેક મળે છે અને તે ખ્યાતિનાં સબંધમાં છે તેથી આ છઠ્ઠા પ્રશ્નનું પુરેપૂરૂ સમાધાન આપણને અહીયાં નથી મળતું અને પ્રમાણનો વિચાર ગ્રંથકાર આ ગ્રંથમાં કરવા માંગતા હોય એવું નથી દેખાતું છતાંયે બુધ્ધિનાં બીજા પાસાઓ જેમ કે, ભ્રમ, અજ્ઞાન આદિ તેમાં ભ્રમનું વિવેચન અહીયા પૂર્ણ રૂપે કરવામાં આવ્યું છે,
[illegible] અજ્ઞાન સંદેહ સ્મૃતિ આદિની બાબતમાં પણ
ાં આવેલ છે અને તેની તુલનામાં
તે કેવું હોવું જોઇએ એનોય
ાં મળે છે. પણ પ્રમાણો કયા
અને ગૌણ મુખ્ય ભાવ આવી
નથી થયો.

ગુને માનવામાં આવ્યું છે રજોગુ-
સંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર જ તેમજ

પણ
પહેલા
તેથી આપણ
દેખાય છે. કેમકે

તમોગુણથી ભ્રમ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે બુધ્ધિની
જે વખતે જે ગુણનું પ્રાબલ્ય હોય છે, તે વખતે તેના
બુદ્ધિની જુદીજુદી વૃત્તિઓ બને છે. નિશ્ચય, સંશય, અજ્ઞાન
સ્મૃતિ, નિંદ્રા આ બધા પ્રકારો બુધ્ધિની જુદીજુદી પ્રવૃતિ
ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન આપણા મતમાં કોઈપણ વખત ભ્રમરૂપ
થઈ શકતું પણ ઈંદ્રિઓથી **જનીતા** સંવાદના બુદ્ધિમાં અ
ગુણોનાં પ્રબલ અને અપ્રબલ થવાથી અનેક આકારોમાં
ભ્રમ અજ્ઞાન, આદિનાં રૂપે થતાં હોય છે તેથી જ ઈંદ્રિયથ
વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે તેથી અન્ય વસ્તુની કલ્પના જ્યારે બુ
અર્થાત્ ઇંદ્રિયોથી મળતાં સંવાદનો અનુવાદ બરાબર ન કરી
હેતુઓ જેમ કે તમોગુણ, સાદૃશ્ય, સંસ્કાર અદિના કારણે એક
વસ્તુનું જ ભાન થવા માંડે તેને આપણે ભ્રમ કહીએ
તેથી આપણ મતમાં ભ્રમનું પારિભાષિક નામ અન્યખ્યાતિ
અને આ અન્યખ્યાતિ સત્વગુણના ઉદયથી જ્યારે દૂર થાય
પ્રમારૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે જેનો આકાર નિશ્ચયાત્મક હો

સિધ્ધાંતમાં પારમાર્થિક પ્રમાણ તો વેદનાં શબ્દોને
માનવામાં આવ્યો છે. પુરસોત્તમજી પ્રસ્થાનરત્નાકરના પ્રમ
પરિચ્છેદમાં કહે છે—

લેવા માટે બીબાની જેમ ઉપયોગમાં લે છે, જેમ સોનાને તે તે બીબામાં ઢાળીને જુદા જુદા આકારો ઘડવામાં આવે છે તેમજ બ્રહ્મ પણ આ માયાનાં બીબામાં ઢળીને અનેક આકારો લે છે, તે આકારો ઐચ્છિક છે. અને વાસ્તવિક છે માયિક નહિ તેથી જગતને આપણે ત્યાં બ્રહ્માત્મક જ માનવામાં આવ્યું છે. માયિક કે મિથ્યા નહિ.

વિવેચન

છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં દર્શનનાં બાકી બધા પ્રશ્નોનાં સમાધાન માટે શું સાધન છે, પ્રમાણ એનું સ્વરૂપ અને બુધ્ધિનાં બીજા પાસાઓ જેમ કે ભ્રમ, અજ્ઞાન, સંદેહ, સ્મૃતિ, નિંદ્રા આદિનો નાપાસાની સાથે શું સબંધ અને ભેદ છે તે જાણવાની પૃચ્છા કરવામાં આવી હતી. પ્રમેયરત્નાર્ણવનાં ઉતરાર્ધમાં કેવળ એક જ વિવેક મળે છે અને તે ખ્યાતિનાં સબંધમાં છે તેથી આ છઠ્ઠા પ્રશ્નનું પુરેપૂરૂ સમાધાન આપણને અહીયાં નથી મળતું અને પ્રમાણનો વિચાર ગ્રંથકાર આ ગ્રંથમાં કરવા માંગતા હોય એવું નથી દેખાતું છતાંયે બુધ્ધિનાં બીજા પાસાઓ જેમ કે, ભ્રમ, અજ્ઞાન આદિ તેમાં ભ્રમનું વિવેચન અહીયા પૂર્ણ રૂપે કરવામાં આવ્યું છે, સાથે સાથે અજ્ઞાન સંદેહ સ્મૃતિ આદિની બાબતમાં પણ સંક્ષેપથી આપણો મત રજુ કરવામાં આવેલ છે અને તેની તુલનામાં પ્રમાણનું સ્વરૂપ પણ સામાન્ય રીતે કેવું હોવું જોઇએ એનોય ખુલાસો આપણને ખ્યાતિ વિવેકમાં મળે છે. પણ પ્રમાણો કયા પ્રમાણોનું સ્વરૂપ અને પ્રામાણ્ય અને ગૌણ મુખ્ય ભાવ આવી બધી બાબતોનો વિશેષ વિચાર નથી થયો.

સિધ્ધાંતમાં પ્રમાણ સત્વગુણને માનવામાં આવ્યું છે રજોગુણથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે સંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર જ તેમજ

તમોગુણથી ભ્રમ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે બુધ્ધિની જે વખતે જે ગુણનું પ્રાબલ્ય હોય છે, તે વખતે તેના બુદ્ધિની જુદીજુદી વૃત્તિઓ બને છે. નિશ્ચય, સંશય, અજ્ઞાન સ્મૃતિ, નિંદ્રા આ બધા પ્રકારો બુધ્ધિની જુદીજુદી પ્રવૃતિ ઇદ્રિયજન્ય જ્ઞાન આપણા મતમાં કોઇપણ વખત ભ્રમરૂપ થઈ શકતું પણ ઈદ્રિઓથી **જનીતા** સંવાદના બુદ્ધિમાં અ ગુણોનાં પ્રબલ અને અપ્રબલ થવાથી અનેક આકારોમાં ભ્રમ અજ્ઞાન, આદિનાં રૂપે થતાં હોય છે તેથી જ ઈદ્રિયથ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે તેથી અન્ય વસ્તુની કલ્પના જ્યારે બુ અર્થાત્ ઇંદ્રિયોથી મળતાં સંવાદનો અનુવાદ બરાબર ન કરી હેતુઓ જેમ કે તમોગુણ, સાદ્રશ્ય, સંસ્કાર અદિના કારણે એક વસ્તુનું જ ભાન થવા માંડે તેને આપણે ભ્રમ કહીએ તેથી આપણ મતમાં ભ્રમનું પારિભાષિક નામ અન્યખ્યાતિ અને આ અન્યખ્યાતિ સત્વગુણના ઉદયથી જ્યારે દૂર થાય પ્રમારૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે જેનો આકાર નિશ્ચયાત્મક હો

સિધ્ધાંતમાં પારમાર્થિક પ્રમાણ તો વેદનાં શબ્દોને માનવામાં આવ્યો છે. પુરસોત્તમજી પ્રસ્થાનરત્નાકરના પ્રમ પરિચ્છેદમાં કહે છે—

ं हि सिध्धे करणे यत्पूर्वोक्तिप्रमां प्रति ।
णं तत्प्रमाणं तन्मूर्द्धन्यो वेद एव हि ॥ १ ॥

र्थेन नित्यसंबंधात्तज्ज्ञानाव्यथिचारतः ।
कानधिगतार्थस्य ज्ञापकत्वान्नलोकतः ॥ २ ॥

र्थावगतेबधिस्तेन मूर्धन्यतास्य वै ।
नांतरोपजीव्यानामिंद्रियाणां प्रमाणता ॥ ३ ॥

वयोगाहते नास्ति तेन चार्यैरनाहृता ।
ाणगणना लौकव्यवहार प्रयोजना ॥ ४ ॥

ाड्त्र व्यवहारे यः स्वप्रस्थान समाश्रितः ।
शेषस्तस्य बोधार्थमादर्तव्यैव सा ततः ॥ ५ ॥

तेः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमान चतुष्टयम् ।
मैद्वादश स्कंधे श्रुतौ यद्विन्निरुपितम् ॥ ६ ॥

ाश्रित्च मयात्रैतदुच्यतेऽतो न दूषणम् ।
ाति ह्यं स्मृतिः पूर्ववृत्तस्मृत्या निरुपेणात् ॥ ७ ॥

ष्वपि प्रमाणोक्तौ स्मृतेरेवादरादपि ।
ं यथास्थितं यानि तूपमानादिकानि वै ॥ ८ ॥

न्यनुग्राहकाण्येव तेन दोषो न कश्चन ।
ाण्येव प्रमाणानि सत्त्वमेव कथंचन ॥ ९ ॥

जीवंति तध्देतौ कथितः पूर्वमागमः ।
वाक्य श्रुतिस्तस्माच्चब्दः पूर्वं निरुप्यते ॥ १० ॥

ज्ञाने परिकरे मुख्यत्वावगतिः श्रुतेः ।
याविरोध एवान्य प्रामाण्यं नान्यया मतः ॥ ११ ॥

અર્થાત્ પારમાર્થિક પ્રમાણ તો વેદ જ છે કેમકે વૈદિક શબ્દોનો અર્થ સાથે નિત્ય સંબંધ હોવાથી વ્યભિચાર નથી તેમજ બીજા પ્રમાણોથી અગમ્ય એવા વિષયના જ્ઞાનનાં સાધન વૈદિક શબ્દો છે. તેને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિજ બ્રહ્મની પ્રમામાં કરણ બને છે તેથી શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે. અથવા તો શ્રુતિનાં સહાયક એવા સાધનો શ્રુતિમૂલક હોવાથી પ્રમાની ઉત્પતિમાં પરંપરયા સાધન બને છે. તેથી જ આચાર્ય ચરણ નિબંધમાં કેવળ શબ્દને જ પ્રમાણ માને છે અને બીજા પ્રમાણોની સહાયતા વગર જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરી શકે તેવી ઈન્દ્રિઓમાં પ્રમાણ હોવાનું નિષેધ કરવામાં આવ્યું છે કેમ કે સત્વગુણ વગર ઇદ્રિઓથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન પ્રમાણની કોટીમાં નથી આવતું પણ અંતે પ્રમાણ ગણના લૌકિક વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગી થાય છે તેથી શબ્દના સિવાય પણ જો લૌકિક વ્યવહાર માટે લૌકિક પ્રમાણોની ગણના કરવી હોય તો વૈદિક શબ્દથી અવિરૂદ્ધ એવા જ પ્રમાણોને જ પ્રમાણ માનવું જોઇએ તેથી વ્યવહારિક પ્રમાણ ગણનામાં આપણે ત્યાં (૧) શ્રુતિ (૨) પ્રત્યક્ષ (૩) ઐતિહ્ય અનુમાન એમ ચાર પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે અને તે મુજબ જ આપણે ત્યાં દાર્શનિક સમાધાન માટે એમનો જ ઉપયોગ હોવો જાઇએ ઐતિહ્ય એને સ્મૃતિ રૂપ માનવામાં આવ્યો છે તેથી જ બ્રહ્મસુત્રમાં પણ "સ્મૃતેશ્ચ" એવું સ્મૃતિનું પ્રમાણ હોવાનું ઉલ્લેખ મળે છે. બીજા જે પ્રમાણો ઉપમાન ઇત્યાદિ એ બધા પ્રમાણના અનુગ્રાહક જ છે એમ સમજવું વસ્તુતઃ તો બધા પ્રમાણોને પ્રમાણ થવા

માટે સત્યગુણની અપેક્ષા છે તથી આગમને પ્રથમ ગણાવવામાં આવ્યું છે. કેમકે આગમથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન સાત્વિક હોય છે આમ જો કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે પ્રમાણનું વિવેચન નથી કર્યું તો પણ આવશ્યક હોવાથી સંક્ષેપમાં પ્રસ્થાન રત્નાકરથી અહીંયા સમજવું આવશ્યક છે.